

Повернення
Еріх Марія Ремарк

Вони повернулися з війни. Вони вижили. І тепер треба жити далі. Звичайний солдат німецької армії Ернст Біркгольц та його товариші мають звикати до мирного світу. Покалічені війною, з ампутованими кінцівками та деформованими душами, вони розуміють: усе, що було важливим колись, втратило значення. Попри страх, безнадію, самотність колишні солдати намагаються шукати новий сенс життя. Але не в кожного буде шанс почати все спочатку. Так, вони повернулися з війни. Та чи закінчилася вона для них остаточно?..

Эрих Мария Ремарк

Повернення

Головний редактор С. І. Мозгова

Відповідальний за випуск О. В. Приходченко

Художній редактор Ю. О. Дзекунова

Технічний редактор В. Г. Євлахов

Коректор А. В. Альошичева

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Переклад з німецької Наталки Сняданко

Дизайнер обкладинки Петро Вихорь

© New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1931

© Depositphotos.com / alex_server, обкладинка, 2022

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2022

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад, 2014

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2022

* * *

Солдати, яких повернули вітчизні,
прагнуть знайти шлях до нового життя.

Вступ

Залишки другого взводу лежать у розстріляному окопі в тилу фронту та дрімають.

- Дивні гранати, - раптом каже Юпп.
- Чому? - питає Фердинанд Козоле й піднімає голову.
- Ти тільки послухай! - відповідає йому Юпп.

Козоле приставляє руку до вуха та слухає. Ми також вслухаємось у ніч. Але не чуємо нічого, крім приглушених артилерійських пострілів і пронизливого відлуння вибухів гранат. Справа долинають лише скрип машин і час від часу чийсь крик. Але це ми чуємо вже не вперше, тож немає сенсу зайвий раз говорити щось.

Козоле скептично дивиться на Юппа.

- Якраз замовкло, - зніяковіло виправдовується той.

Козоле знову критично оглядає його. Та оскільки на Юппа це ніяк не впливає, він відвертається й бубонить:

– Це в тебе у животі бурчить від голоду, от і все. Краще лягай спати, буде більше користі.

Він руками формує собі із землі щось схоже на підпору для голови й обережно вкладається так, щоб ноги не зіслизнули у воду.

– Важко повірити, що вдома чекає дружина й двоспальне ліжко, – бурмоче він уже із заплющеними очима.

– Завжди знайдеться охочий полежати біля неї, – відгукується зі свого кутка Юпп.

Козоле розплющує одне око й кидає на Юппа пронизливий погляд. Схоже на те, що він збирається встати. Але він тільки говорить:

– Я б тобі не радив, ти, сич рейнський!

І відразу ж чується його гучне хропіння.

Юпп знаком кличе мене до себе. Я лізу через чоботи Адольфа Бетке й сідаю поряд із Юппом.

Боязко глянувши на хропуна, він із гіркотою зауважує:

– У таких, як він, немає жодного уявлення про освіту, запевняю тебе.

До війни Юпп служив у Кельні писарчуком у якогось адвоката. І хоч він уже три роки як солдат, але все ще доволі вразливий і чомусь прагне, щоб тут, на фронті, його вважали освіченою людиною. Що саме це означає, він, звичайно, і сам не знає, але з усього почутого ним раніше в нього чомусь міцно засіло в голові саме слово «освіченість», і він чіпляється за нього, як потопельник за соломинку. Утім, тут у кожного є щось схоже: в одного – дружина, у другого – своя справа, у третього – чоботи, у Валентина Лаера – шнапс, а в Тьядена – бажання ще хоч раз у житті наїстися великих бобів із салом.

Козоле, почувши слово «освіченість», відразу ж дратується. Воно чомусь асоціюється у нього з накрохмаленим комірцем, і цього йому вже достатньо. Навіть тепер воно зачіпає його. Не перериваючи свого хропіння, він лаконічно висловлюється:

– Козел смердючий, писарська душа!

Юпп лише похитує високо піднятою головою, зберігаючи філософський спокій. Ми ще трохи сидимо мовчки, тісно притулившись один до одного, щоб зігрітися. Ніч сира й холодна, повз нас пропливають хмари, і час від часу починає накрапати дощ. Тоді ми витягуємо з-під себе плащ-намети, які зазвичай служать нам підстилками, і ховаємося під ними з головою.

Горизонт світлішає від спалахів артилерійського вогню. Це затишне видовище, і здається, там не так холодно, як тут. Наче кольорові та сріблясті квіти, вистрілюють угору ракети й шугають вище за хмари.

Величезний червоний місяць пливе в тумані над руїнами ферми.

– Це правда, що нас відпустять додому? – шепоче Юпп. – Як ти думаєш?

Я знизую плечима:

– Не знаю. Обіцяють.

Юпп голосно зітхає:

– Тепла кімната, диван, а ввечері виходиш погуляти. Ти можеш собі таке уявити?

– Коли я востаннє був у відпустці, я приміряв свій цивільний костюм, – замислено кажу я. – Але він тепер замалий на мене. Доведеться придбати новий. Як дивно звучать тут слова «цивільний костюм», «диван», «вечір». Чудернацькі речі спадають на думку – так буває, коли кава занадто сильно відгонить іржавою бляхою посудини, в якій її варили, і тоді ти ковтаєш цю каву, а потім відразу ж випльовуєш гарячою.

Юпп замріяно колупається в носі.

– Ти тільки подумай: вітрини... кав'ярні... жінки...

– Ох, хлопче, спершу виберися з цього лайна, і це вже буде добре, – кажу я і дмухаю на змерзлі руки.

– Твоя правда.

Юпп натягує плащ-намет на свої худі згорблені плечі.

– Що ти збираєшся робити, коли повернешся звідси?

Я сміюся.

– Я? Доведеться, мабуть, повернутися до школи. І мені, і Віллі, й Альбертові, і навіть он тому, Людвігу.

І я показую назад, де перед розбитим бліндажем лежить під двома шинелями темна фігура.

– От чорт! Але ви, звичайно ж, не будете цього робити? – каже Юпп.

– Звідки я знаю? Може, нас змусять, – відповідаю і дратуюся, сам не знаючи від чого.

Тіло під шинелями ворухиться. З'являється бліде худорляве обличчя; хворий тихо стогне. Це мій шкільний товариш, лейтенант Людвіг Бреер, командир нашого взводу. Ось уже кілька тижнів він страждає на кривавий пронос. У нього точно дизентерія, але в лазарет Людвіг нізащо не хоче. Він вважає

за краще залишатися з нами, бо всі чекають, що от-от укладуть мирний договір, і тоді ми відразу ж візьмемо Людвіга з собою. Лазарети переповнені, на хворих там ніхто насправді не звертає уваги, і потрапити на таке ліжко означає опинитися однією ногою в могилі. Коли навкруги тебе помирають люди й ти серед них один – це заражає: не встигнеш озирнутися, як і ти стаєш одним із мерців. Макс Вайль, наш санітар, дістав для Бреера щось на зразок рідкого гіпсу: Бреер ість гіпс, щоб зацементувати кишки та зміцнити їх таким чином. Але попри все йому доводиться разів двадцять-тридцять на день знімати штани.

Ось і зараз йому закортіло в туалет. Я допомагаю йому пройти за ріг, і він опускається навпочіпки.

Юпп махає мені рукою.

– Чуєш? Ось знову.

– Що?

– Так ті самі снаряди.

Козоле ворухиться і позіхає. Потім встає, багатозначно поглядає на свій важкий кулак, коситься на Юппа й заявляє:

– Слухай, якщо ти нас знову розігруєш, то приготуй про всяк випадок мішок з-під картоплі, щоб відправити в ньому додому власні кістки.

Ми прислухаємося. Шипіння і свист снарядів, які описують невидимі кола, перериваються якимось дивним звуком, хрипким, протяжним і таким незвичним, таким новим, що в мене мурашки бігають по спині.

– Газові бомби! – кричить Віллі Гомеер і схоплюється на рівні ноги.

Ми всі миттю прокидаємося і напружено вслухаємося.

Весслінг показує на небо.

– Ось що це! Дикі гуси!

На тлі сумовитих сірих хмар вимальовується темна смуга, клин. Вершина його наближається до місяця, перерізає червоний диск, – чітко вимальовуються чорні тіні, кут, утворений безліччю крил, цілий караван, що летить з диким гортанним клекотом і потроху губиться у далині.

– Відлітають, – бурчить Віллі. – Ех, чорт! От якби нам можна було так утекти, раз-два махнув крилами – і бувайте здорові!

Генріх Весслінг дивиться вслід гусям.

– Отже, скоро зима, – повільно говорить він.

Весслінг – селянин, він знає такі речі.

Людвіг Бреер, знесилений і сумний, притулився до насипу й ледь чутно бурмоче:

– Уперше бачу...

Але більше за всіх раптом пожвавлюється Козоле. Він просить Весслінга ще раз пояснити все детально й цікавиться насамперед розмірами диких гусей: чи вони такі самі завбільшки, як угодовані свійські гуси.

– Приблизно такі самі, – відповідає Весслінг.

– Ах ти чорт! – У Козоле від збудження трусяться щелепи. – Отже, зараз над нами пролітають п'ятнадцять або й двадцять чудових печень!

Знову низько над нашими головами шурхотять крила, знову чути хрипкий горловий клекіт, ніби удар яструба в тім'я, – і ось уже шурхіт крил зливається з протяжними криками птахів і дедалі міцнішими поривами вітру, наполегливо наштовхуючи на одну невідступну думку – про життя на волі.

Лунає звук пострілу. Козоле опускає гвинтівку й напружено вдивляється в небо. Він цілився в саму середину клину. Поруч із Козоле стоїть Тьяден, готовий, як гончак, зірватися з місця, якщо почне падати котрась із гусок. Але зграя неушкодженою летить далі.

– Шкода, – каже Адольф Ветке. – Це був би перший вартий поваги постріл за всю цю вошиву війну.

Козоле з досадою жбурляє гвинтівку.

– Ех, якби в мене було хоч трохи дробу!

Він занурюється в меланхолійні мрії про те, що міг би зробити тоді, і машинально жує.

– Так, так, – каже Юпп, дивлячись на нього, – з яблучним пюре і смаженою картопелькою було б смачно, правда?

Козоле дивиться на нього з ненавистю:

– Замовкни, писарчуку нещасний!

– Даремно ти не пішов у авіацію, Козоле. Тепер ти б їх сіткою половив, – засміявся Юпп.

– Придурок! – обриває його Козоле і кидається додолу, знову намагаючись заснути.

Це і справді найкраще з можливих занять. Дощ посилюється. Ми сідаємо спиною до спини й накриваємося плащ- наметами. Ми схожі на темні купки землі у своєму окопі. Земля, шинелі, а між ними трохи життя.

Різкий шепіт будить мене:

– Вперед, вперед!..

- Що трапилося? - запитую я спросоння.

- Нас посилають на передову, - бурчить Козоле, поспішно збираючи свої речі.

- Але ж ми щойно звідти, - здивовано кажу я.

- А чорт їх розбере, - лається Весслінг. - Війна ж начебто скінчилася.

- Швидше! Вперед!

Нас підганяє особисто командир роти Геель. Він нетерпляче бігає туди-сюди в окопі. Людвіг Бреер уже на ногах.

- Нічого не вдієш, треба йти... - каже він покійно й запасається ручними гранатами.

Адольф Бетке дивиться на нього.

- Ти повинен залишитися тут, Людвігу, - говорить він. - Не можна з таким проносом на передову.

Бреер заперечно мотає головою.

Ремені поскрипують, гвинтівки клацають, і від землі знову раптом піднімається гнилий запах смерті. Нам здавалося, що ми вже назавжди позбулися його: думка про мир злетіла в наших душах високо, немов ракета, і хоча ми ще не встигли повірити в неї, осмислити її, але й однієї надії вистачило, щоб ті кілька хвилин, за які хтось розповів нам добру новину, змінили нас більше, ніж попередні двадцять місяців. Один рік війни нашаровувався на інший, один рік безнадії додавався до попереднього, і коли ми підраховували ці місяці та роки, ми не знали, що дивує нас більше: те, що все це тривало аж так довго, чи що минуло зовсім небагато часу. А відтоді, як ми знаємо, що мир буде от-от укладено, кожна година здається нам в тисячу разів важчою, а кожна хвилина під обстрілом здається нестерпнішою і тягнеться чи не довше, ніж уся війна.

Вітер муркотить у залишках бруствера, і хмари квапливо пропливають повз місяць, час від часу закриваючи його собою, і тоді западають сутінки. Ми йдемо один за одним, купка тіней, жалюгідний другий взвод, у якому вціліло лише кілька людей, уся рота за чисельністю теж скидається більше на взвод, зате ці люди пройшли крізь вогонь і воду. Серед нас є навіть три старі солдати, які пішли на фронт у чотирнадцятому році: Бетке, Весслінг і Козоле. Вони знають усе, і коли розповідають іноді про перші місяці маневрової війни, то здається, що це було ще в часи стародавніх воєн германських племен.

На позиціях кожен із нас ховається у якийсь кут, у якусь яму. Поки що досить тихо. Сигнальні ракети, кулемети, шури. Націлившись, Віллі спритним ударом ноги високо підкидає шура й лопатю розсікає його в повітрі.

Поодинокі постріли. Праворуч чути віддалений гуркіт ручних гранат.

- Сподіваюся, тут так і буде тихо, - каже Весслінг.

- Бракувало тільки наостанок отримати кулю, - хитає головою Віллі.

- Кому не щастить, той може зламати палець, колупаючись у носі, - бурмоче Валентин.

Людвіг лежить на плащ-наметі. Йому справді не слід було йти з нами. Макс Вайль дає йому кілька таблеток. Валентин вмовляє його випити горілки. Леддергозе намагається розповісти непристойний анекдот. Ніхто не слухає. Ми лежимо й лежимо. Час минає.

Аж раптом я здригаюся і підхоплююся. Бетке теж підводиться. Навіть Тьяден оживає. Вироблений за роки досвіду інстинкт попереджає нас про щось - ще ніхто не знає про що, але всі впевнені - сталося щось надзвичайне. Обережно витягаємо шиї, прислухаємося, очі стають схожими на вузькі щілини, вдивляємось у морок. Ніхто вже не спить, усі наші відчуття максимально напружені, кожним своїм м'язом ми готові зустріти невідоме, прийдешне, в якому бачимо тільки одне - небезпеку. Тихо шарудять ручні гранати; це пробирається вперед Віллі, який із нас усіх найкраще кидає гранати. Ми, як коти, всім тілом припали до землі. Поруч зі мною Людвіг Бреер. У напружених рисах його обличчя немає і сліду хвороби. У нього таке ж застигле, мертве обличчя, як і в усіх тут, - обличчя людини в окопі. Божевільна напруга заморозила всіх - підсвідомість підказує нам про наближення чогось надзвичайного задовго до того, як наші відчуття зможуть визначити, що ж це насправді таке.

Туман колишеться і дмухає нам в обличчя. І раптом я усвідомлюю, що саме викликало у нас таку тривогу: стало тихо. Зовсім тихо. Ні кулеметів, ні стрілянини, ні розривів, ні посвисту гранат - нічого, зовсім нічого, жодного пострілу, жодного крику. Тихо, просто тихо.

Ми дивимося один на одного, нічого не розуміючи. Відтоді, як ми на фронті, вперше стало так тихо. Ми неспокійно озиремося, прислухаємося і принохуємося, ми хочемо знати, що ж це означає. Може, газова атака? Але вітер дме в інший бік, він відігнав би газ. Готується напад? Але тоді тиша тільки передчасно видала б ці наміри. Що ж трапилось? Граната в моїй руці стає мокрою - я спітнів від тривоги. Здається, нерви не витримають, розірвуться від напруги. П'ять хвилин, десять хвилин...

- Це триває вже п'ятнадцять хвилин! - вигукує Валентин Лаер.

У тумані голос його звучить глухо, ніби долинає з могили. Але й далі нічого не відбувається - не починається атака, не вистрибують з імлі чиїсь раптові темні тіні. Пальці розтискаються і стискаються ще сильніше. Ні, це неможливо більше терпіти! Ми так звикли до шуму фронту, що тепер, коли шум більше не тисне на нас, з'являється відчуття, ніби ми зараз вибухнемо, злетимо над землею, як повітряні кулі...

- Слухайте, так це ж і є мир, хлопці! - каже Віллі, і слова його справляють вибуховий ефект.

Обличчя спокійнішають, рухи стають позбавленими мети й невпевненими. Мир? Ми дивимося один на одного з недовірою. Мир? Я випускаю з рук гранату.

Мир? Людвіг знову повільно лягає на свій плащ-намет. Мир? У Бетке такі очі, ніби зараз його обличчя розколеться навпіл. Мир? Весслінг стоїть нерухомо, як дерево, і, коли повертає до нас голову, здається, що він зараз зробить крок і продовжуватиме йти, поки не прийде додому.

І раптом – ми мало не прогавили це у своєму сум'ятті – тиші як не бувало: знову глухо гримлять постріли, і звідкись іздалеку строчить кулемет, наче дятел стукає по дереву. Ми заспокоюємось і майже радіємо, чуючи ці звичні звуки смерті.

День проходить спокійно. Уночі ми повинні відійти назад, як бувало вже не раз. Але ворог не просто йде за нами – він нападає. Ми не встигаємо озирнутися, як опиняємось під сильним обстрілом. У темряві за нами вирують червоні фонтани. У нас поки ще тихо. Віллі й Тьяден випадково знаходять банку м'ясних консервів і відразу ж усе з'їдають. Усі решта лежать і чекають. Довгі місяці війни притупили їхні почуття, і коли не потрібно захищатися, вони перебувають у стані майже повної байдужості.

Ротний залазить до нас.

– У вас є все необхідне? – намагається він перекричати шум.

– Патронів замало! – кричить у відповідь Бетке. Геель знизує плечима й дає Бетке цигарку через плече. Бетке, не озираючись, кивком дякує йому.

– Треба якось упоратися! – кричить Геель і стрибає в сусідній окоп.

Він знає, що ми впораємось. Кожен із цих старих солдатів міг би командувати ротою не гірше за нього самого.

Стемніло. Обстріл дістався й до нас. Нам не вистачає прикриття. Руками й лопатами ми копаємо в окопах заглиблення для голови. Так, притиснувшись до землі, лежимо: Альберт Троске і Адольф Бетке – біля мене. За двадцять метрів від нас розривається снаряд. Коли він наближається з характерним тонким свистом, ми широко розтуляємо роти, щоб урятувати барабанні перетинки, але однаково ми вже наполовину оглухли, земля і грязюка летять нам в очі, і від клятого порохового й сірчаного диму дере в горлі. Уламки сиплються дощем. У когось таки влучило: в наш окоп біля самої голови Бетке разом з розпеченим осколком падає чиясь долоня.

Геель стрибає до нас. У спалахах розривів видно з-під шолома його побіліле від люті обличчя.

– Брандт, – задихається він. – Пряме влучення. Розірвало на шматки!

Знову вирує, тріщить, реве, сиплеться дощ із бруду та заліза, повітря гуркоче, земля гуде. Але ось завеса піднімається, відступає назад, і тієї ж миті із землі виростають люди, обпалені, чорні, з гранатами в руках, насторожі, напоготові.

– Повільно відступати! – кричить Геель.

Атака ліворуч від нас. Боротьба розгорається навколо однієї нашої вогневої точки в окопі. Тріщить кулемет. Спалахують блискавки ручних гранат. Раптом кулемет замовкає: заклинило. Вогневу точку відразу ж атакують з флангу. Ще кілька хвилин – і вона буде відрізана. Геель це бачить.

– Чорт! – Він стрибає через насип. – Уперед!

Боеприпаси летять слідом; миттю Віллі, Бетке й Геель лягають на відстані кидка та шпурляють гранати; ось Геель знову схоплюється на ноги – у такі хвилини він наче втрачає розум і перетворюється на справжнього диявола. Але цього разу все вдається. Ті, хто заліз в окопі, сміливішають, кулемет знову строчить, зв'язок відновлюється, і ми всі разом біжимо назад, до бетонного бліндажа. Усе відбулося так швидко, що американці навіть не помітили, як спорожнів окоп. Над колишньою вогневою точкою все ще спалахують блискавки.

Стає тихіше. Я турбуюся про Людвіга. Але він тут. Підповзає Бетке.

– Весслінг?

– Що з Весслінгом? Де Весслінг?

І в повітрі під глухий гуркіт далекобійної артилерії повисає крик:
«Весслінг! Весслінг!»

З'являється Геель.

– Що трапилося?

– Весслінга немає.

Він лежав поруч із Тяденом, але після відступу Тяден його вже не бачив.

– Де? – питає Козоле.

Тяден показує.

– Чорт! – Козоле дивиться на Бетке, Бетке – на Козоле. Обидва знають, що це, ймовірно, наш останній бій. Ні хвилини не вагаються.

– Ходімо! – гарчить Бетке.

– Пішли! – сопе Козоле.

Вони зникають у темряві. Геель стрибає за ними.

Людвіг готує всіх: якщо їх атакуватимуть, ми відразу ж кинемося на допомогу. Наразі все спокійно. Раптом блиснули вибухи гранат. Між ними револьверні постріли. Ми негайно кидаємося в пільму. Людвіг попереду. Але ось назустріч нам виринають спітнілі обличчя: Бетке і Козоле волочать когось на плащ-наметі.

Геель? Це Весслінг стогне. Геель? Стійте, він стріляв. Геель незабаром повертається.

- З бандою в окопі покінчено! - кричить він. - Тих двох - револьвером.

Він пильно дивиться на Весслінга.

- Ти що?

Весслінг не відповідає.

Його живіт розпоротий, як туша в м'ясній крамничці. Неможливо розгледіти, наскільки глибока рана. Ми нашвидкуруч перев'язуємо його. Весслінг стогне, просить води. Йому не дають. Пораненим у живіт пити не можна. Потім він просить, щоб його накрили. Його морозить - він втратив багато крові.

Вісник приносить наказ: продовжувати відступ. Поки немає нош, ми тягнемо Весслінга на плащ-наметі, причепивши його на рушницю, щоб зручніше було вхопитися. Навпомацки, обережно ступаємо один за одним. Світає. У кущах розливається срібло туману. Ми виходимо із зони бою. Усе нібито закінчено, але раптом нас наздоганяє тихим дзижчанням снаряд і з тріском вибухає поруч. Людвіг Бреер мовчки закочує рукав. Він поранений у руку. Вайль накладає йому пов'язку. Ми відступаємо. Відступаємо.

Повітря м'яке, наче вино. Це не листопад, це березень. Небо блідо-блакитне і ясне. У придорожніх калюжах відбивається сонце. Ми йдемо тополиною алеєю. Деревя стоять по обидва боки шосе, високі та майже неушкоджені. Тільки подекуди бракує одного або двох. Місцевість ця залишалася в тилу й тому не так спустошена, як ті кілометри, які ми віддавали день за днем, метр за метром. Промені сонця падають на бурий плащ-намет, і поки ми рухаємося жовтолистими алеями, над нами постійно пропливають і опускаються на землю поодинокі листки; деякі залишаються лежати на плащ-наметі.

Польовий лазарет переповнений. Багато поранених лежать просто неба. Весслінга теж доводиться поки що залишити у дворі.

Група поранених з білими пов'язками на руках готується до евакуації. Лазарет розформовують. Лікар бігає по дворі й оглядає новоприбулих. Солдата, у якого висить вивернута в колінному суглобі нога, він каже негайно занести в операційну. Весслінга тільки перев'язують і залишають у дворі.

Він прокинувся від забуття і дивиться услід лікареві.

- Чому він пішов?

- Зараз повернеться, - кажу я.

- Але ж мене повинні занести в приміщення, мені слід негайно зробити операцію. - Він раптом починає страшенно хвилюватися і нервово обмацує свої бинти. - Це потрібно відразу ж зашити.

Ми намагаємося його заспокоїти. Від страху він весь позеленів і вкрився холодним потом.

- Адольфе, біжи навздогін, поверни його.

Бетке секунду вагається. Але Весслінг не зводить з нього очей, і Адольф не може не послухатися, хоча й знає, що це марно. Я бачу, як він розмовляє з лікарем. Весслінг тягнеться за ним поглядом; страшно дивитися, як він намагається повернути голову.

Бетке повертається так, щоб Весслінг його не бачив, хитає головою, показує на пальцях – один – і беззвучно ворухить губами:

– Одна година.

Ми намагаємося виглядати бадьорими. Але хто може обдурити вмирущого селянина! Коли Бетке говорить Весслінгу, що його будуть оперувати пізніше, рана, мовляв, повинна трохи затягнутися, – йому вже все ясно. Він мовчить, потім ледь чутно хрипить:

– Вам добре говорити... ви всі цілі та неушкоджені... повернетесь додому... А я... чотири роки – і раптом таке... чотири роки – і таке...

– Тебе зараз візьмуть в операційну, Генріху, – втішає його Бетке.

Весслінг махає рукою.

– Облиш.

З цієї хвилини він майже нічого більше не говорить. І навіть не просить, щоб його внесли до приміщення, – хоче залишитися на волі. Лазарет розташований на пагорбі. Звідси видно алею, якою ми піднімалися. Вона вся кольорово-золотиста. Земля затихла, м'яка, захищена, видно навіть ріллю – маленькі темні квадратики під самим лазаретом. Коли вітер відносить геть запахи крові та гною, можна вдихати терпкий аромат полів. Далечінь голуба, і все здається навдивовижу мирним, адже фронту звідси не видно. Фронт залишився праворуч.

Весслінг затих. Він оглядає все пильним поглядом. В очах зосередженість і ясність. Весслінг – селянин: природа йому ближча та зрозуміліша, ніж нам. Він знає, що прийшла його пора піти, і не хоче втрачати марно жодної миті. Він дивиться, дивиться. З кожною хвилиною він стає дедалі блідішим. Нарешті ворухиться й шепоче:

– Ернсте...

Я нахиляюся до його губ.

– Витягни мої речі, – каже він.

– Ще встигнемо, Генріху.

– Ні, не встигнемо. Давай.

Я розкладаю перед ним його речі. Потертий поліетиленовий гаманець, ніж, годинник, гроші – усе звичайне. Самотньо лежить у гаманці фотографія його дружини.

- Покажи, - говорить він.

Я виймаю фотографію і тримаю її так, щоб він міг бачити. Відкрите смагляве обличчя. Весслінг довго дивиться. Помовчавши, шепоче:

- І вже більше нічого цього не буде. - Губи його тремтять. Він відводить очі.

- Візьми із собою, - шепоче він. Я не знаю, що він має на увазі, але не хочу розпитувати та кладу фотографію в кишеню. - Віддай це їй. - Він дивиться на мене якимось особливим, широко відкритим поглядом, щось бурмоче, хитає головою і стогне. Я з усіх сил намагаюся ще хоч що-небудь вловити, але він тільки хрипить, витягується, дихає важче й рідше, з перервами, задихається, потім іще раз зітхає глибоко й повно, і раптом очі його ніби спінуть. Він мертвий.

Наступного ранку ми востаннє лежимо на передовій. Пострілів майже не чути. Війна закінчилася. Через годину ми вирушаємо. Нам ніколи більше не доведеться повертатися сюди. Якщо ми підемо, то підемо назавжди.

Ми руйнуємо все, що ще можна зруйнувати. Жалюгідні залишки. Кілька окопів. Потім приходить наказ про відступ.

Це особлива мить. Ми стоїмо один біля одного й дивимося вдалину. Легкі клуби туману стеляться по землі. Ясно видно лінії вирв і окопів. Правда, це лише останні лінії, запасні позиції, але все ж і це зона вогню. Як часто йшли ми ось цим підземним ходом на передову, і як часто лише деякі поверталися назад. Перед нами сірий, сумний пейзаж, вдалині залишки лісу, кілька пеньків, руїни села, серед них якимось дивом уціліла кам'яна стіна.

- Ось так, - задумливо говорить Бетке. - Ось тут ми просиділи чотири роки.

- Так, так, чорт забирай! - підхоплює Козоле. - І ось як просто все закінчилося.

- Ох, хлопці! - Віллі Гомеер притулився до насипу. - Дивно все це, правда?

Ми стоїмо та вдивляємося вдалечінь. Ферма, залишки лісу, пагорби, лінії на обрії - все це було страшним і важким життям. А тепер, щойно ми повернемося і підемо, все це просто залишиться позаду і з кожним нашим кроком буде все більше й більше занурюватися в небуття, а через годину зникне, немов ніколи й не існувало. Хто може збагнути це?!

Ось ми стоїмо тут; ми повинні сміятися і кричати від радості, а в нас якесь мляве відчуття в животі: ніби ми понаїдалися віників і ось-ось почнемо блювати.

Ніхто не знає, що слід казати. Людвіг Бреер утомлено притулився до краю окопу й піднімає руку, ніби перед ним людина, якій він хоче помахати на прощання.

З'являється Геель.

– Що, не можете розлучитися? Так, тепер починається найгидкіше.

Леддергозе здивовано дивиться на нього.

– Чому найгидкіше, якщо мир?

– Якраз це і є найгидкіше, – каже Геель і йде далі, і в нього таке обличчя, ніби він щойно поховав матір.

– Йому не вистачає ордена «За заслуги», – каже Леддергозе.

– Замокни, – обриває його Альберт Троске.

– Ну, ходімо! – каже Бетке, але не рушає з місця.

– Декого ми залишили тут, – каже Людвіг.

– Так, чимало народу: Брандт, Мюллер, Кач, Гайе, Боймер, Бертінк.

– Зандкуль, Майндерс, обидва Тербрюггени – Гуго й Бернгард.

– Припиніть уже.

Багато наших лежить тут, але досі ми цього так не відчували. Адже ми були разом: вони – у засипаних, а ми – у відкритих ямах, розділені лише кількома жменями землі. Вони просто трохи випередили нас, бо з кожним днем їх ставало більше, а нас – менше, і часом ми вже не знали, серед них ми вже чи ще ні. Але іноді вибухи снарядів знову піднімали їх до нас, високо злітали уламки кісток, залишки уніформ, зотлілі, мокрі, вже землисті голови, які сильний вогонь повертав з підземних окопів на полі битви. Нам це зовсім не здавалося страшним: ми були занадто близько від них. Але тепер ми повертаємося назад у життя, а вони мусять залишитися тут.

Людвіг, який втратив на цій ділянці двоюрідного брата, сякається в руку, повертається і йде геть. Ми повільно рушаємо слідом за ним. Ще кілька разів зупиняємося й озираємося. І раптом відчуваємо, що ось це пекло, цей шматок траншейної землі проник нам у саме нутро, що він, проклятий, остогидлий нам до блювоти, став нам майже рідним, як по- дурному це не звучить, рідним, як болісна, страшна батьківщина, з якою ми пов'язані навіки.

Ми відмахуємося від безглуздої думки, але чи то втрачені тут роки, чи товариші, які тут полягли, чи незліченні страждання, якими вкрита ця земля, – однак у наших кістках тепер навіки оселилася туга, від якої хочеться вити.

Ми вирушаємо в дорогу.

Дороги ведуть через ліси й поля, села закутані в сіру імлу, дерева шурхотять, а листя падає, падає.

По дорогах тягнуться сірі колони, крокують один за одним солдати у виляючих, брудних шинелях. Під сталевими шоломами оброслі щетиною обличчя; вони виснажені голодом і нуждою, вихудлі та зморщені, зі слідами пережитого жаху, відваги та смерті. Мовчки йдуть колони; як уже не раз крокували вони різними дорогами, сиділи в товарних вагонах, визирали з окопів, лежали у вирвах; мовчки, без зайвих слів, так само йдуть вони тепер і цією дорогою, прямують до батьківщини, до миру. Без зайвих слів. Бородаті та вже немолоді, а також тендітні та юні, яким немає ще й двадцяти років, усі вони друзі незалежно від того, чим відрізняються. Поруч із ними – молодші офіцери, ще напівдіти, але вони вже не раз водили своїх підлеглих у нічні бої й атаки. А позаду них – армія мерців. Так ідуть вони вперед, крок за кроком, хворі, напівживі від голоду, без спорядження, їхні ряди поріділи, і в очах у них недовіра – невже таки вдалося врятуватися від пекла. Вони повертаються назад – до життя.

Наша рота просувається повільно, бо ми втомилися, а до того ж серед нас поранені. Через це ми відстаємо. Місцевість горбиста, і коли дорога йде вгору, нам видно з одного боку залишки наших військ, які відступають, а з іншого – густі, нескінченні ряди за нами. Це американці. Широкою рікою рухаються між деревами їхні колони, і над головами пробігають неспокійні відблиски зброї. А навколо тихі поля, і дерева в осінньому вбранні спокійно та байдуже піднімають свої верхівки над стрімким потоком.

Ніч ми провели в невеликому селі. За будинками, в яких нас розквартирували, тече струмок, обсаджений вербами. Уздовж струмка в'ється вузька стежка. Один за одним, розтягнувшись довгою вервечкою, ми прямуємо нею. Козоле – попереду. Поряд із ним біжить, обнюхуючи його хлібний мішок, пес Вовк, улюбленець нашої роти.

Раптом, на перехресті, де стежка переходить у шосе, Фердинанд відстрибує назад.

– Обережно!

Мить – і наші рушніці вже наготові, а ми розсипалися в різні боки. Козоле, готовий відкрити вогонь, заліг у придорожньому рові. Юпп і Троске, озирнувшись, причаїлися за кущем бузини, Віллі Гомеер стрімко зриває з пояса ручні гранати, і навіть наші поранені приготувалися до бою.

По шосе йдуть американці. Вони розмовляють і сміються. Це наздогнав нас їхній передовий загін. Адольф Бетке єдиний серед нас залишився стояти на місці. Він спокійно виходить зі сховку на дорогу. Козоле підводиться. Усі інші теж схаменулися, зніяковіло й присоромлено поправляють на собі пояси й ремні гвинтівок – уже кілька днів, як війна скінчилася.

Побачивши нас, американці здивовано зупиняються. Їхня розмова обривається. Вони повільно наближаються до нас. Ми задкуємо до якогось сараю, щоб мати прикритий тил, і вичікуємо. Поранених беремо в середину.

З хвилину триває мовчання, потім від групи американців відділяється довготелесий хлопець і махає нам.

– Привіт, друзі!

Адольф Бетке теж піднімає руку.

– Привіт!

Напруга спадає. Американці підходять впритул. Ще мить, і вони оточують нас. Досі ми бачили їх так близько лише полоненими або мертвими.

Триває доволі дивна мить. Ми мовчки дивимося на американців. Вони стоять півколом, оточивши нас, усі як один високі, міцні; відразу видно, що їжі в них завжди було вдосталь. Усі молоді – ніхто з них за віком і близько не ровесник навіть Адольфа Бетке чи Фердинанда Козоле, а вони ж у нас іще далеко не найстарші. Але немає серед них і таких юних, як Альберт Троске або Карл Брьогер, а вони ж у нас навіть не наймолодші.

На американцях нові уніформи та плащі, їхні черевики зроблені зі шкіри, яка не промокає, і підібрані за розмірами, зброя хорошої якості, ранці повні бойових припасів. У всіх свіжий, бадьорий вигляд.

У порівнянні з ними ми схожі на справжню банду розбійників. Наша форма вицвіла від багаторічного бруду, від дощів у Арденнах, від вапняку в Шампані, від боліт у Фландрії; шинелі пошматовані уламками снарядів і шрапнеллю, зашиті незграбними стібками, стали зашкарубленими від глини, а нерідко й від засохлої крові; чоботи розтоптані, зброя давно відслужила своє, бойові припаси закінчуються. Усі ми однаково брудні, однаково здичавілі, однаково виснажені. Паровим пресом пройшла по нас війна.

Підтягуються дедалі нові й нові частини. Кругом повно цікавих.

Ми все ще стоїмо в кутку, збившись навколо наших поранених, – не тому, що боїмося, а тому, що ми нероздільні. Американці штовхають один одного, показуючи на наші старі, зношені речі. Один з них пропонує Бреєру шматок білого хліба, але той не бере, хоча в очах у нього голод.

Раптом хтось із приглушеним скриком показує на пов'язки наших поранених. Пов'язки з гофрованого паперу, скріплені мотузками. Це привертає загальну увагу. Американці відходять і шепочуться між собою. Їхні добродушні обличчя висловлюють співчуття: вони бачать, що в нас навіть марлі немає.

Американець, який першим звернувся до нас, кладе руку на плече Бетке.

– Німці – хороший солдат, молодець солдат, – каже він.

Його товариші завзято підтакують.

Ми не відповідаємо, бо наразі не готові відповідати. Останні тижні були особливо важкими. Нас знову та знову кидали під постріли, і ми даремно втрачали людей, але ми ні про що не питали, ми йшли в бій, як усі попередні роки, і в нашій роті з двохсот осіб залишилося тільки тридцять два. Ми завершили війну, також ні про що не роздумуючи й нічого не відчуючи, крім одного: ми виконали все, що було на нас покладено.

Але тепер, під співчутливими поглядами американців, ми починаємо розуміти, наскільки все це було під кінець безглуздо. Вигляд їхніх нескінченних прекрасно озброєних колон показує нам, як безнадійно було чинити опір настільки очевидній перевазі в людях і в техніці.

Ми кусаємо губи й дивимось один на одного. Бетке скидає з плеча руку американця, Козоле дивиться прямо перед собою, Людвіг Бреер випростується; ми міцніше стискаємо гвинтівки, м'язи наші напружуються, погляди суворішають, ми не опускаємо очей, ми дивимось на дорогу, якою прийшли, і обличчя у нас від хвилювання нерухоміють, нас обпікає думка про те, що ми вчинили, чого натерпілися, що залишилося позаду.

Ми не знаємо, що з нами відбувається, але якби зараз хто-небудь зронив хоча б одне різке слово, воно – хотіли б ми того чи ні – зірвало б нас із місця, ми кинулись би вперед і жорстоко, не переводячи подиху, шалено, з відчаєм у душі билися б знову. Билися б попри все.

Кремезний сержант із розпаленим обличчям протискується до нас. Він засипає Козоле, який стоїть до нього найближче, потоком німецьких слів. Фердинанд здригається, настільки це несподівано.

– Так він же говорить по-нашому, – здивовано звертається він до Бетке, – що ти про це скажеш?

Американець говорить навіть краще та чіткіше, ніж Козоле. Він розповідає, що до війни жив у Дрездені й там у нього було багато друзів.

– У Дрездені? – перепитує Козоле, чимраз більше і більше дивуючись. – І я там прожив два роки.

Сержант усміхається, ніби це якась нагорода. Він називає вулицю, на якій жив.

– Туди менш ніж п'ять хвилин пішки від мене, – схвильовано каже Фердинанд. – І як це ми жодного разу не зустрілися?! Ви, може, знаєте вдову Поль на Йоганісгассе? Така товста брюнетка. Це моя господиня, я жив у неї на квартирі.

І хоча вдову сержант не знає, але він знайомий з радником Цандером, якого, своєю чергою, не може згадати Козоле. Але обидва дружно згадують Ельбу й замок і дивляться один на одного, широко всміхаючись, як старі друзі. Фердинанд плескає сержанта по плечу.

– Це ж треба, він говорить по-німецьки, як справжній німець, та ще й у Дрездені жив! І навіщо ж ми з тобою воювали?

Сержант сміється і теж не знає, навіщо вони воювали. Він витягує пачку цигарок і простягає їх Козоле. Козоле жадібно хапає подарунок – за хорошу сигарету всі ми готові душу віддати. Наші власні зроблені в кращому випадку з букового листа і сіна. Зазвичай же, як стверджує Валентин Лаер, ми куримо водорості із сушеним кінським гноем, а Валентин на цьому знається.

Козоле з насолодою видихає дим. Ми жадібно принюхуємося. Лаер блідне. Ніздрі його тремтять.

– Дай затягнутися! – благає він Фердинанда. Але не встигає він взяти сигарету в Козоле, як один з американців простягає йому пачку «Вірджинії». Валентин недовірко дивиться на нього, бере тютюн і нюхає. Обличчя його світлішає. Він неохоче повертає пачку. Але американець махає руками заперечно й показує на кашкет Валентина з кокардою. Кашкет стирчить з його похідного мішка.

Валентин не розуміє.

– Він хоче поміняти тютюн на кокарду, – пояснює сержант із Дрездена.

Лаер ще більше дивується. Як? Поміняти першосортний тютюн на бляшану кокарду? З глузду з'їхав чоловік, не інакше. Валентин не розлучився б тепер з пачкою, навіть якби за неї його тут же зробили унтерофіцером або навіть лейтенантом. Він негайно простягає американцеві не тільки кокарду, а й кашкет і тремтячими руками жадібно набиває першу люльку.

Тепер нарешті нам усе зрозуміло: американці хочуть мінятися. Одразу видно, що вони воюють недавно. Вони ще збирають усілякі сувеніри: погони, кокарди, пряжки, ордени, гудзики військового зразка. А ми натомість запасаємося милом, цигарками, шоколадом та консервами. За нашого собаку вони пропонують нам, крім речей, ще й пригорщу монет, але тут нас нічим не спокусиш: з Вовком ми нізащо не розлучимося.

І пораненим нашим теж пощастило. Одному американцеві, у якого стільки золота в роті, що паща його блищить, наче цілий завод мідних виробів, страшенно хочеться отримати просочені кров'ю клаптики пов'язок: повернувшись на батьківщину, він зможе довести, що наші пов'язки насправді були з паперу. Натомість він пропонує чудовий кекс і – що найважливіше – купу перев'язувального матеріалу. Надзвичайно задоволений, він дбайливо укладає в гаманець брудні клаптики, особливо шматки від пов'язки Людвіга Бреера, адже це кров лейтенанта! На клапті Людвіг мав написати олівцем назву місцевості, своє ім'я і номер військової частини; нехай в Америці кожен бачить, що тут ніхто нікого не обманював. Людвіг спочатку не хотів, але Вайль його вмовив, бо перев'язувальних матеріалів нам украй бракує. А крім того, для Бреера з його дизентерією кекс – справжній порятунок.

Але найкмітливішим виявляється Артур Леддергозе. Він притягує на місце обміну ящик із «залізними хрестами», який знайшов у якійсь покинутій польовій канцелярії. Американець, такий же пом'ятий, як і сам Леддергозе, з таким же лимонно-жовтим обличчям, хоче отримати відразу весь ящик. Але Леддергозе лише мружиться і дивиться на нього довгим скептичним поглядом. Американець спокійно витримує погляд і прикидається простачком. Обидва

раптом стають схожими один на одного, як рідні брати. Війну та смерть тут несподівано перемагає щось таке, що витримало все, – дух зиску.

Супротивник Леддергозе швидко усвідомлює, що тут нічого не вдієш: Артур не дасть себе надурити – торгівля вроздріб для нього значно вигідніша. Він міняється доти, доки скринька не порожніє. Біля нього поступово виростає купа речей, серед них навіть масло, шовк, яйця та білизна, тож під кінець Леддергозе на вигнутих колесом ногах нагадує бакалійника в крамниці.

Ми рушаємо в дорогу. Американці галасливо проводжають нас і махають услід. Особливо старається сержант. Козоле теж зворушений, наскільки це можливо для старого служачи. Він бурмотить щось на прощання і махає рукою; жест його, правда, швидше схожий на загрозливий. Він звертається до Бетке:

– Нормальні хлопці, правда?

Адольф киває. Ми мовчки крокуємо далі. Фердинанд опустил голову. Він розмірковує. Це з ним нечасто трапляється, але вже коли щось застрягне у нього в голові, він жує це довго й наполегливо. Сержанта з Дрездена він ніяк не може забути.

У селах народ витріщається на нас. У сторожці стрілочника у вікні стоять квіти. Повногруда жінка у блакитній сукні годує дитину. Собаки гавкають нам услід; Вовк відгавкується. На узбіччі дороги півень наскакує на курку. Ми бездумно покурюємо.

Крокуємо, крокуємо. Зона польових лазаретів. Зона інтендантських канцелярій. Великий парк із платанами. Під деревами ноші, поранені. Листя падає й вкриває їх багрянцем і золотом.

Лазарет для отруєних газом. Тут важкопоранені, яких не можна евакуювати. Сині, воскові, зелені обличчя, мертві, роз'ідені кислотою очі, хриплять і задихаються вмируші в агонії. Усі прагнуть геть звідси, бояться потрапити в полон. Ніби не все одно, де вмирати.

Ми намагаємося втішити їх, запевняємо, що в американців краще годують. Але вони й слухати не хочуть. Знову та знову кричать нам і просять взяти із собою.

Їхні благання жакливі. У ясному повітрі, просто неба бліді обличчя здаються примарними. Найстрашніше виглядають бороди. Вони стирчать якось самі по собі, жорсткі, уперті, буйна щетина на щоках, чорний мох висмоктує з них дедалі більше соків, і чимраз сильніше западають щоки.

Деякі з важкопоранених, як діти, простягають до нас схудлі, безкровні руки.

– Візьміть мене із собою, друзі, – благають нещасні, – візьміть із собою!

Довкола очей у них уже запали глибокі потойбічні тіні, з яких, немов потопельці, визирають зіниці. Інші лежать мовчки; вони тільки дивляться нам услід, поки ми не зникаємо з поля зору.

Поступово їхні голоси стають дедалі слабкішими. Повільно бредемо ми дорогами. Ми обвішані купою речей: хочеться і додому дещо принести. Хмари заволокли небо. Надвечір сонце проривається крізь них, і берізки, вже майже безлисті, віддзеркалюються у придорожніх калюжах. Легкий блакитний серпанок повис у гіллі.

Увесь час, поки я крокую, опустивши голову, з ранцем на плечах, бачу, як у чистих дощових калюжах з обох боків від дороги віддзеркалюються світлі шовкові дерева, і це відображення у випадковому дзеркалі яскравіше за дійсність. Ось лежить, обрамлений темною землею, шматок неба з деревами, а за ним – глибина й чистота, аж мене раптом охоплює хвилювання. Уперше за довгий час я знову відчуваю красу – ось це відображення в дощовій калюжі просто красиве, красиве й чисте, – і від хвилювання в мене частіше б'ється серце, на мить я забуваю про все на світі та вперше по-справжньому відчуваю – мир; бачу – мир; відчуваю всіма фібрами душі – мир! З мене ніби звалюється тягар, який досі гнітив мене; і щось невідоме, нове з'являється натомість – чайка, біла чайка, мир, тремтливий горизонт, тремтливе очікування, перший погляд, передчуття, надія, щось розростається і наближається – мир!

Я здригаюся й озираюся – там, позаду, на ношах, усе ще лежать мої товариші і продовжують волати про допомогу. Настав мир, а вони все одно повинні померти. Але я тремчу від радості й не соромлюся цього. Дивно, дуже дивно.

Можливо, війни трапляються знову та знову лише тому, що одні ніколи не можуть до кінця відчувати страждання інших.

II

Пополудні ми сидимо в саду якоїсь пивоварні. Командир нашої роти, обер-лейтенант Геель, виходить із фабричної контори та збирає нас. Є наказ обрати уповноважених від солдатів. Ми вражені. Ніколи нічого подібного не бувало.

У саду з'являється Макс Вайль. Він розмахує газетою і кричить:

– У Берліні революція!

Геель обертається.

– Дурниці, – говорить він різко. – У Берліні просто заворушення.

Але Вайль ще не договорив:

– Кайзер утік до Голландії.

Ми дивимося на нього, широко розплющивши очі. Вайль, здається, здурів. Геель червоніє і кричить:

– Брешеш, негіднику!

Вайль простягає йому газету. Геель мене іі та розлючено дивиться на Вайля. Він ненавидить його, бо Вайль – єврей, спокійний і врівноважений чоловік, який вічно сидить де-небудь у кутку, схилившись над книгою, а сам Геель любить помахати кулаками.

– Усе це дурниці! – сичить він, вирячившись на Вайля так, немов хоче проковтнути його.

Макс розстібає куртку й дістає з нагрудної кишені другу газету – екстрений випуск. Геель кидає оком на текст, вириває папір із рук Вайля, рве на дрібні шматочки і йде до себе. Вайль підбирає шматки, складає їх і читає нам останні новини. Ми сидимо як очманілі. Ніхто нічого не розуміє.

– Пишуть, що він хотів уникнути громадянської війни, – каже Вайль.

– Дурниця! – вигукує Козоле. – Посміли б ми раніше навіть вимовити таке. Ех, чорт! За кого тільки кров проливали?!

– Юпп, ущипни мене; може, мені все це сниться, – похитуючи головою, каже Бетке. Юпп киває. – Отже, – продовжує Бетке, – це правда. Але я однаково нічого не розумію. Якби хто-небудь із нас зробив таке, його відразу б розстріляли.

– Про Весслінга та Шрьодера краще не думати, – каже Козоле, стискаючи кулаки, – по-іншому мене просто розірве від люті. Як згадаю цього Шрьодера – пташеня жовтороте, ще зовсім дитина – а його розплющило в плячок. А тепер той, за кого він помирав, просто втік! Виродок проклятий! – Він стукає каблуком по півній бочці.

Віллі Гомеер зневажливо махає рукою.

– Поговоримо краще про щось інше, – пропонує він. – Ця людина для мене більше не існує.

Вайль повідомляє, що в багатьох ротах утворено ради солдатських депутатів. Офіцерам більше не підкоряються, з них зривають погони.

Він пропонує утворити в нас таку саму раду, але не знаходить підтримки. Ми не хочемо нічого більше організовувати. Ми хочемо додому. А додому ми потрапимо й так.

Врешті-решт ми все-таки обираємо трьох уповноважених: Адольфа Бетке, Макса Вайля і Людвіга Бреера.

Вайль вимагає, щоб Людвіг зняв погони.

– У тебе не всі вдома, – втомлено каже Людвіг і пальцем стукає собі по лобі.

Бетке відсуває Вайля убік.

– Людвіг – свій хлопець, – коротко говорить він.

Бреер прийшов у нашу частину добровольцем і вже на фронті став лейтенантом. Він звертається на «ти» не тільки до нас – до Троске, Гомеера, Брьогера й до мене (це зрозуміло, ми ж колишні однокласники), а й до старших солдатів, коли поблизу немає нікого з офіцерів. І за це його дуже поважають.

– Ну, а Геель? – упирається Вайль.

Це нам зрозуміліше. Геель частенько чіплявся до Вайля, тож не дивно, що Вайлю хочеться тепер насолодитися своїм тріумфом. Але нам це байдуже. Геель бував, щоправда, різким, але він завжди рвався в бій, ніби Блюхер, і проявляв мужність. Солдат такі речі цінує.

– А ти піди поговори з ним, – пропонує Бетке.

– Та не забудь захопити із собою бинтів і вати! – кричить навздогін Тьяден.

Але все відбувається інакше. Геель саме виходить з контори, коли Вайль збирається туди увійти. У руках у Гееля кілька друкованих аркушів. Він показує на них Максowi.

– Усе правильно, – каже він.

Вайль починає свою промову. Коли він доходить до погонів, Геель здригається. Ми впевнені, що скандал ось-ось вибухне, але ротний, на наш подив, каже:

– Ви маєте рацію.

Він підходить до Людвіга й кладе йому руку на плече.

– Вам, Бреере, мабуть, це не дуже зрозуміло. Солдатська шинель – тепер це все, що залишилося, все решта безслідно зникло.

Ніхто з нас не промовив ні слова. Це вже не той Геель, якого ми знаємо, який вночі виходив до патрульних з однією тільки палицею і вважався у нас куленепробивним. Людина, яка стоїть перед нами, ледь тримається на ногах і з останніх сил примушує себе говорити.

Пізно ввечері, коли я вже сплю, мене будить шепіт.

– Ти здурів, – чую я голос Козоле.

– Запевняю тебе, – каже Віллі. – Піди сам подивися.

Вони миттю підхоплюються і мчать у двір. Я – за ними. У конторі горить світло. Видно все, що там робиться. Геель сидить біля столу. Перед ним його форма. Погонів немає. Геель у солдатській куртці. Він обхопив голову руками і... ні, це зовсім неймовірно – я роблю крок уперед, щоб переконатися: Геель плаче!

– Це ж треба! – шепоче Тьяден.

– Іди геть! – каже Бетке і дає Тядену стусана. Збентежені, ми навшипиньках повертаємося назад.

Наступного ранку дізнаємося, що якийсь майор у сусідньому полку, почувши про втечу кайзера, застрелився.

Приходить Геель. У нього сіре, вимучене безсонням обличчя. Він тихо віддає необхідні накази і йде. У всіх неспокійно на душі. У нас забрали останнє, що нас тримало. Ми втратили ґрунт під ногами.

– Почуваєшся так, ніби тебе і справді зрадили, – похмуро каже Козоле.

Сьогодні ми не ті, що вчора. Похмурі, шикуюємося в колони і знову рушаємо в дорогу. Програна війна, покинута армія. Залізо монотонно побрязкує на кожному кроці: все марно, все марно.

Тільки Леддергозе веселий, як дрізд. Він продає консерви та цукор зі своїх американських запасів.

Увечері наступного дня ми дістаємося до німецького кордону. Тільки тепер, коли навколо не чути французької мови, починаємо вірити, що мир і справді настав. У глибині душі ми досі постійно боялися раптового наказу повертати назад і знову йти в окопи: до чогось хорошого солдати завжди ставляться з недовірою, та воно й правильніше – від самого початку розраховувати на гірше. Але ось потроху нас охоплює тихе хвилювання.

Ми заходимо у велике село. Через вулицю перекинуто кілька зів'ялих квіткових гірлянд. Мабуть, тут проходило стільки військ, що для залишків армії вже не мало сенсу старатися. Тож нам доводиться задовольнитися двома-трьома змоклими під дощем і прикрашеними обшарпаними вінками з дубового листа плакатами з вицвілим написом на зеленому папері: «Ласкаво просимо!» Люди так звикли до постійного потоку військ через село, що мало хто дивиться нам услід. А для нас усе нове, ми зголодніли за добрим словом, за привітним поглядом, хоча й стверджуємо, що нам плювати на такі ніжності. Принаймні дівчата могли б зупинитися і привітно помахати нам руками! Тяден і Юпп намагаються гукнути то одну, то іншу, але марно. Напевно, ми занадто брудні. Врешті обидва замовкають.

Тільки діти йдуть за нами. Вони чіпляються за наші руки та біжать поруч. Ми годуємо їх шоколадом, маленькими шматочками: нам хочеться, ясна річ, принести трохи солодкого й додому.

Адольф Бетке тримає на руках маленьку дівчинку. Вона тягне його за вуса, як за віжки, Адольф кривляється, дівчинка заливається реготом і плескає його рученятами по обличчю. Адольф затримує ручку й показує мені, яка вона крихітна.

Він більше не кривляється, і дівчинка починає плакати. Адольф намагається її заспокоїти, але вона плаче все дужче й дужче, і він спускає її на землю.

– Здається, ми перетворилися на пугала для дітей, – бурчить Козоле.

– Нічого дивного. Окопне рило кого хочеш злякає, – каже Віллі.

- Від нас пахне кров'ю, у цьому вся справа, - каже Людвіг Бреер.

- Ось відмиємося, - мріє Юпп, - тоді, напевно, і дівчата стануть ласкавішими.

- Ах, якби достатньо було тільки помитися, - замислено відгукується Людвіг.

Засмучені, ми рухаємося далі. Після стількох років війни ми не так уявляли собі повернення на батьківщину. Думали, нас чекатимуть, а тепер бачимо: тут кожен, як і раніше, зайнятий собою. Життя пішло вперед і триває далі, а ми ніби вже й зайві. Село - це, звичайно, ще не вся Німеччина, але лють підступає до самого горла й у душу закрадається неприємне передчуття.

Котяться повз нас вози, візники покрикують, люди розсіяно поглядають на нас і поспішають далі, зайняті своїми думками й турботами. Б'є годинник на дзвіниці, і сирий вітер дихає нам в обличчя. І тільки якась старенька в хустці з довгими кінцями бігає туди-сюди вздовж колони й боязко розпитує всіх про якогось Ергарда Шмідта.

Для постою нам відводять величезний сарай. Але хоч ми й відмахали десятки кілометрів, спати нікому не хочеться. Ми вирушаємо до шинку.

Там панує пожвавлення. Є каламутне вино, уже цьогорічне, неймовірно смачне. Воно добряче кидається в ноги. Тим приємніше сидіти тут. Хмари тютюнового диму пливуть під низькою стелею, вино пахне землею і сонцем. Ми дістаємо наші консерви, м'ясо накладаємо на товсті скибки хліба, встромляємо ножі біля себе в широкі дощані столи та починаємо їсти. Гасова лампа, як мати, обігріває нас своїм світлом.

Вечір завжди прикрашає дійсність. Не в окопах, ясна річ, а в мирному житті. Сьогодні вдень ми входили в це село розлючені, зате тепер оживаємо. Маленький оркестр у кутку швидко поповнюється нашими хлопцями. Серед нас є не тільки піаністи й віртуози гри на губній гармоніці, але навіть один справжній музикант, баварець, який грає на бас-гітарі. До них приєднується Віллі Гомеер, який спорудив собі якусь диявольську скрипку. Крім того, він озброївся кришками від білизняних баків і блискуче замінює ними литаври, тарілки та трикутники.

Але найбільш незвичне - і від цього п'янієш більше, ніж від вина, - це дівчата. Вони інші, ніж удень: вони сміються, вони доступні. Чи це не ті самі? Дівчат ми давно не бачили.

Спершу ми спрагли й водночас несміливі, ми не довіряємо собі: на фронті ми розучилися поводитися з жінками. Але ось Фердинанд Козоле підхоплює одну міцну дівчину з потужним бюстом, який служить йому зручною опорою. Його приклад наслідують інші.

Солодке важке вино приємно дзвенить у голові, дівчата літають по залі, грає музика, а ми зібралися в кутку навколо Адольфа Бетке.

- Хлопці, - каже він, - завтра або післязавтра ми будемо вдома. Е-ех, хлопці, дружина, мабуть, зачекалася, адже вже цілих десять місяців минуло.

Я перехиляюся через стіл і розмовляю з Валентином Лаером; він холодно та зверхньо оглядає дівчат. Поруч з ним сидить блондинка, але він удає, що не помічає її. Коли я нахиляюся над столом, щось у моїй куртці стукає об стіл. Я обмацую кишеню. Це годинник Весслінга. Як давно це було!

Юпп підчепив найтовстішу дівчину. Він танцює з нею, зігнувшись, наче знак питання. Його величезна лапа зручно встилася на кремезному стегні дівчини і грає на ньому, як на роялі. Вона вологим ротом сміється йому просто в обличчя, і Юпп з кожною хвилиною сміливішає. Нарешті зникає разом зі своєю дамою за дверима.

Через кілька хвилин я виходжу в сад і шукаю тихе місце. Знаходжу одне, але там уже стоїть спітнілий унтерофіцер із якоюсь дівчиною. Я блукаю по всьому саду й щойно збираюся прилаштуватися в іншому місці, як чую за спиною жакливий тріск. Обертаюся і бачу, як Юпп зі своєю товстезною королю борюються на землі. Вони зламали стіл і разом із ним перекинулися. Побачивши мене, дівчина пирскає зо сміху й показує язик. Юпп шипить від злості. Я поспіхом тікаю в кущі й наступаю когось на руку. Диявольська ніч!

– Ти що, осліп, віслуче нещасний?! – гарчить чийсь бас.

– А я звідки знаю, що ти розлігся тут, баране чортів?! – огризаюся я з досадою. Нарешті знаходжу спокійне місце.

Прохолодний вітерець приємно освіжає після чаду шинку, я оглядаю темні схили дахів, крони дерев, насолоджуюсь тишею та ідилічним джорчанням власної сечі. Підходить Альберт і стає поруч. Світить місяць. Цівки нашої сечі поблискують, як чисте срібло.

– Як добре, скажи, Ернсте? – звертається до мене Альберт.

Я мовчки киваю. Ми ще довго стоїмо й дивимося на місяць.

– Подумай тільки, Альберте, весь цей жах уже позаду!

– Так, Ернсте!

За нами чуються хрускіт і тріскотіння. З кущів долинає приглушено-радісне пицання дівчат. Ніч як гроза, заряджена життям, яке нестримно й гаряче проривається назовні й запалюється одне об одне.

Хтось стогне в саду. У відповідь лунає смішок. Із сінника спускаються дві тіні. На сходах стоять двоє. Чоловік, ніби скажений, заривається обличчям у спідницю дівчини й щось белькоче. Вона хрипко сміється, і сміх її немов щіткою дряпає по нервах. Мурашки пробігають у мене по спині. Як це близько одне до іншого: вчора й сьогодні, смерть і життя.

З темряви саду з'являється Тьяден. Він обливається потом, а обличчя його сяє від радості.

– Як же добре, хлопці, – каже він, застібаючи куртку. – Знову відчуваєш, що живий.

Ми обходимо будинок і натикаємося на Віллі Гомеера. Він розвів на капустяних грядках велике багаття і кинув у нього кілька повних жмень картоплі, свої трофеї. Мирно й заміряно сидить він на самоті перед вогнем і чекає, поки спечеться картопля. Біля нього кілька відкритих коробок американських м'ясних консервів. Собака лежить поруч і уважно стежить за ним.

Язики полум'я відсвічують міддю на рудому волоссі Віллі. Знизу, з лугів, піднімається туман. Мерехтять зорі. Ми сідаємо до нього й дістаємо з вогню картоплини. Лушпиння обгоріло, зате м'якоть золотисто-жовта й пахуча. Ми хапаємо м'ясо обома руками та їмо його, мотаючи головами з боку в бік, немов граємо на губній гармонії. Відгвинчуємо від фляжок алюмінієві корки й наливаємо горілку.

Яка смачна картопля! Чи правда, що земля крутиться? Де ми? Може, ми знову юні хлопці й сидимо на полі, а цілий день вибирали із землі, яка так інтенсивно пахне, картоплю, відчуваючи за своїми спинами червонощоких дівчат у вицвілих блакитних сукнях і з кошиками в руках? О, багаття нашої юності! Білі клуби диму тяглися над полем, потріскувало полум'я, а кругом тиша. Картопля достигала останньою, до того часу вже все було зібрано, залишалися тільки земля, чисте повітря, гіркий білий чудовий дим, остання осінь. Гіркий дим, гіркий запах осені, багаття нашої юності – клуби диму пливуть, пливуть і тануть. Обличчя товаришів, ми всі в дорозі, війна закінчилася, так дивно розтануло все, і ось знову багаття, і печена в попелі картопля, і знову осінь, і знову життя.

– Ох, Віллі, Віллі...

– Що, непогано я придумав? – питає він, піднімаючи очі. В обох руках у нього повно м'яса й картоплі.

Ах ти, голово бараняча, адже я зовсім не про те.

Багаття догоріло. Віллі обтирає руки об штани і складає ніжик. У селі тихо, тільки гавкають собаки. Не чути ні вибуху снарядів, ні деренчання артилерійських возів, ні навіть обережного поскрипування санітарних машин. Цієї ночі помре набагато менше людей, ніж будь-якої ночі за всі ці чотири роки.

Ми повертаємося до шинку. Веселощі вже притихли. Валентин скинув куртку й зробив кілька стійок на руках. Дівчата плескають у долоні, але Валентин незадоволений. Він із сумом говорить Козоле:

– Колись, Фердинанде, я був непоганим акробатом. Ну, а тепер і в ярмарковий цирк хтозна, чи взяли б! «Акробат Валентіні» – це був атракціон! А зараз кому я потрібен зі своїм ревматизмом? Кістки вже не ті.

– Та ти радій, що вони цілі, – каже Козоле і стукає кулаком по столі. – Віллі, музику!

Гомеер з готовністю починає бити в барабан і бубни. Настрій знову покращується. Я питаю Юппа, як йому сподобалася товстенька. Він зневажливо махає рукою.

– Ну і ну! – кажу я, ошелешений. – Швидко це в тебе.

Юпп скривився.

– Розумієш, я думав, що вона мене любить. А вона? Стала вимагати гроші. А до того ж я собі коліно розбив об цей чортів стіл, ще й так сильно, що ледь ходжу.

Людвіг Бреер сидить біля столу блідий і мовчазний. Власне кажучи, йому давно слід було б спати, але він чомусь не хоче йти звідси. Рука його заживає добре, і з дизентерією теж набагато легше. Але він, як і раніше, замкнутий і невеселий.

– Людвігу, – каже Тьяден захмелілим голосом, – іди в сад. Це від усього допомагає.

Людвіг заперечно мотає головою і раптом сильно блідне. Я підсідаю до нього.

– Ти хіба не радий, Людвігу, що ми скоро будемо вдома? – питаю я.

Він встає і йде. Я більше не розумію його. Трохи згодом виходжу за ним у сад. Він сам. Я більше його ні про що не питаю. Ми мовчки повертаємося назад.

У дверях стикаємося з Леддергозе. Він збирається втекти в товаристві товстуні. Юпп зловтішно посміхається:

– Зараз вона його здивує!

– Не вона – його, а він – її, – каже Віллі. – Невже ти віриш у те, що з Артура можна витиснути хоч копійку?

Вино ллється по столі, лампа чадить, спідниці дівчат розвіваються. Якесь тепла втома заколисує мене, предмети набувають розпливчастих обрисів, як це іноді буває зі світловими ракетами в тумані; голова повільно опускається на стіл. Ніч, як чарівний експрес, м'яко мчить нас на батьківщину: скоро ми будемо вдома.

III

Востаннє ми шикуюємося на подвір'ї казарми. Дехто з нашої роти живе поблизу. Цих відпускають. Решті пропонується на свій страх і ризик добиратися далі. Потяги ходять настільки нерегулярно, що групами нас перевозити не можуть. Настав час розлучатися.

Просторий сірий двір занадто великий для нас. Його замітає похмурий листопадовий вітер, що пахне розлукою і смертю. Ми вишикувалися між ідальнею і будкою вартового. Більше місця нам не потрібно. Широкий порожній простір будить важкі спогади. Там, у глибині, невидимі, стоять численні ряди мерців.

Геель обходить роту. За ним безшелесним строем ідуть тіні його попередників. Першим – Бертінк, з його горла струменить кров, у нього відірване підборіддя і сумні очі; півтора року він був ротним командиром, учитель, одружений, четверо дітей; за ним – Мьоллер, із зеленим, землистим обличчям, дев'ятнадцять років, отруений газами через три дні після того, як прийняв командування; наступний – Редеккер, лісничий, через два тижні після Мьоллера підірвався на снаряді й був живцем заритий у землю. А там – уже блідіші, віддаленіші, Бюттнер, капітан, убитий під час атаки пострілом у серце з кулемета; ще далі – майже безіменні примари, настільки вони вже далекі – усі решта: сім ротних командирів за два роки. І понад п'ятсот солдатів. У дворі казарми стоять тридцять двоє.

Геель намагається сказати на прощання кілька слів. Але у нього нічого не виходить, і він замовкає. Немає у людській мові слів, які були б варті того, аби прозвучати в цьому напівпорожньому дворі казарми, де мовчки стоять поріділі ряди уцілілих солдатів, згадують полеглих товаришів і мерзнуть у своїх подертих і стоптаних чоботях.

Геель обходить всіх по черзі й кожному потискає руку. Підійшовши до Макса Вайля, він, підібгавши губи, каже:

– Ну от, Вайлю, ви й дочекалися свого часу.

– Що ж, він не буде таким кривавим, – спокійно відповідає Макс.

– І не таким героїчним, – додає Геель.

– Це не найважливіше в житті, – каже Вайль.

– Але найпрекрасніше, – відповідає Геель. – Бо що ж тоді ще буває прекрасним?

Вайль хвилину мовчить. Потім каже:

– Те, що сьогодні, можливо, звучить дико: добро й любов. У цьому теж є свій героїзм, пане обер-лейтенанте.

– Ні, – швидко відповідає Геель, наче він уже не раз про це думав, і чоло його натужно морщиться. – Ні, тут одне тільки мучеництво, а це зовсім інше. Героїзм починається там, де розум не дає собі ради: коли життя більше не цінуєш надто високо. Героїзм тримається на безглуздості, сп'янінні, на ризиках – запам'ятайте це. Але не на роздумах. Роздуми – це ваша стихія. «Чому? Навіщо? Для чого?» Хто ставить такі запитання, той нічого не знає про героїзм.

Він говорить із таким запалом, ніби намагається переконати самого себе. Його висохле обличчя нервово сіпається. За кілька днів він якось відразу постарів, став буркотуном. Але так само швидко змінився і Вайль: раніше він тримався непомітно, і у нас ніхто його не розумів, а тепер він відразу висунувся і день у день тримається все рішучіше. Ніхто й не припускав, що він уміє так говорити. Що більше нервується Геель, то спокійнішим стає Макс. Тихо, але твердо він вимовляє:

– Платити стражданнями мільйонів за героїзм небагатых – занадто дорога ціна.

– Занадто дорога... ціна... платити... Ось ваші слова. Подивимося, чого ви досягнете з ними.

Вайль оглядає солдатську куртку, яку все ще не зняв Геель.

– А чого ви домоглися своїми?

Геель червоніє.

– Спогадів, – кидає він різко. – Хоча б спогадів про такі речі, які за гроші не купиш.

Вайль замовкає.

– Так! Спогадів! – каже він, обводячи поглядом порожній двір і наші поріділі ряди. – І страшної відповідальності.

Ми мало що зрозуміли з усієї цієї розмови. Нам холодно, і ми не дуже схильні до розмов. Словами світ не зміниш.

Наші ряди розпадаються. Починається прощання. Мій сусід Мюллер поправляє ранець на плечах, затискає під пахвою вузлик з продуктами й простягає мені руку.

– Ну, прощай, Ернсте!

– Прощай, Феліксе.

Він іде далі й прощається з Віллі, Альбертом, Козоле.

Підходить Герхардт Поль, наш ротний заспівувач. Під час походів він завжди співав партію верхнього тенора. Його смагляве обличчя з великою бородавкою виглядає розчулено: він щойно попрощався з Карлом Брьогером, своїм незмінним партнером для гри у скат. Прощання виявилось нелегким.

– Прощай, Ернсте!

– Прощай, Герхардте!

Він пішов.

Ведекамп простягає мені руку. Він у нас майстрував хрести для братських могил.

– Ну, Ернсте, до побачення. Так і не довелося зробити для тебе хреста. А шкода: я б зробив тобі гарний – з червоного дерева. Я навіть приберіг для цієї мети чудову кришку від рояля.

– Може, ще знадобиться, – відповідаю я. – Коли настане час, pošлю тобі листівку.

Він сміється.

- Будь обережним, хлопче. Війна ще не закінчена.

І він швидко дріботить геть зі своїми перекошеними плечима.

Перша група зникає за воротами казарми. Пішли Шеффлер, Фассбендер, маленький Луке і Аугуст Бекман. За ними йдуть інші. Ми всі збуджені. Важко звикнути до думки, що вони пішли назавжди. Досі існувало тільки три можливості покинути роту: смерть, поранення та відрядження. Тепер до них приєдналася ще одна – мир.

Усе це дивно. Ми так звикли до вирв і окопів, що раптом відчуваємо недовіру до тиші полів і лісів, куди зараз розійдемося, так ніби тиша – це лише приманка, щоб затягнути нас на по-зрадницьки заміновану ділянку. А наші товариші пішли туди так безтурботно, самі, без гвинтівок, без гранат. Хочеться побігти за ними, хочеться повернути їх, крикнути: «Куди ви йдете самі, без нас, ми повинні бути разом, нам не можна розлучатися, адже неможливо жити інакше!»

У голові ніби крутяться жорна. Занадто довго ми були солдатами. Вітер листопада завиває на порожньому дворі казарми. Дедалі більше наших товаришів ідуть геть. Ще трохи – і кожен з нас знову буде сам-один.

Решті нашої роти додому в один бік, і ми ідемо разом. Розташовуємося на вокзалі, щоб чекати на якийсь поїзд. Вокзал перетворився на справжній військовий табір, завалений скриньками, торбинками, ранцями і плащ-наметами.

За сім годин проходять тільки два потяги. Виноградними гронами висять люди на сходінках вагонів. Удень ми відвойовуємо собі місце ближче до рейок. До вечора просуваємося вперед і займаємо найкращу позицію. Ми спимо стоячи.

Наступний поїзд приходить наступного дня опівдні. Це товарний потяг, він везе сліпих коней із фронту. Вивернуті білки тварин вкриті синюватими й багряними прожилками. Коні стоять нерухомо, витягнувши шиї, і тільки в тремтячих ніздрях жевріє життя.

По обіді вивішують оголошення, що поїздів сьогодні більше не буде. Ніхто не рушає з місця. Солдат не вірить оголошенням. І справді, незабаром з'являється поїзд. З першого погляду зрозуміло, що він нам підходить – вагони заповнені максимум наполовину.

Вокзальні склепіння тремтять від гуркоту: нашвидку зібравши пожитки, шаленим потоком ринули із зали очікування ще не розформовані частини і врзалися в гущавину натовпу на пероні. Усе це сплітається в якийсь страхітливий клубок.

Поїзд повільно підходить. Одне вікно відчинене. Ми підкидаємо Альберта Троске, найлегшого з нас, і він, як мавпа, на ходу залазить у вагон. Тієї ж миті люди обліплюють двері. Вікна здебільшого зачинені. Але ось задзвеніли шибки під рушничними прикладами тих, хто за будь-яку ціну, хоча б і з пораненими руками й ногами, вирішив потрапити в поїзд. Кидаючи ковдри поверх осколків, вони беруть поїзд на абордаж.

Вагони зупиняються. Промчавши коридорами вагонів, Альберт ривком опускає перед нами вікно. Тяден із собакою залазять першими, за ними з допомогою Віллі – Бетке і Козоле. Усі трое негайно ж кидаються до дверей, щоб блокувати купе з обох боків. Пожитки наші летять слідом. У той же момент до вагона вдираються Людвіг і Леддергозе, за ними – Валентин, потім ми з Карлом Брьогером; останнім стрибає Віллі, попередньо добряче попрацювавши ліктями й кулаками.

– Усі тут?! – кричить Козоле біля дверей. Ззовні відчайдушно намагаються відчинити двері.

– Усі! – відповідає Віллі.

Бетке, Козоле і Тяден кидаються на свої місця, наче їх вистрелили з пістолета, люди стрімким потоком вриваються у вагон, залазять на місця для багажу, заповнюють кожен сантиметр.

Паротяг теж атакують. На буферах уже сидять. На дахах вагонів повнісінько пасажирів.

– Злазьте! Вам там позносить голови! – кричить машиніст.

– Замокни! Без тебе знаємо! – лунає у відповідь.

У туалет втиснулося п'ятеро осіб. Один сів у вікні, звисивши зад назовні.

Поїзд рушає. Дехто, не втримавшись, падає. Двое потрапляють під колеса. Їх забирають. На їхні місця негайно ж стрибають інші. На підніжках теж люди. Штовханина не припиняється і після того, як потяг рушає.

Хтось чіпляється за ручку дверей. Двері відчиняються, і чоловік повисає в повітрі, вчепившись за раму вікна. Віллі вихиляється, хапає його ззаду за комір і втягує всередину.

Уночі в нашому вагоні трапляються перші втрати. Поїзд проходив крізь низький тунель. Кілька людей на даху були розчавлені та зметені додолу. Їхні сусіди бачили катастрофу, але не могли зупинити поїзд. Солдат, який влаштувався у вікні вбиральні, заснув і вивалився на ходу. Щоб уникнути нових жертв, дахи обладнали дерев'яними підпорами і прив'язаними мотузками багнетами. Крім того, встановили вартових: їхнє завдання – попереджати про небезпеку.

Ми спимо, спимо без кінця, лежачи, стоячи, сидючи, присівши навпочіпки, спершись на ранці та вузлики. Поїзд гуркоче. Будинки, дерева, сади; люди махають нам руками; колони, червоні прапори, патрулі на вокзалах, крик, екстрені випуски газет, революція. Ні, спочатку дайте нам виспатися, а потім уже все інше. Тільки тепер по-справжньому відчуваєш, як страшно втомився за всі ці роки.

Вечір. Горить каганець. Поїзд повільно тягнеться. Часто й зовсім зупиняється через неполадки локомотива.

Погойдуються ранці. Димлять люльки. Собака мирно спить у мене на колінах. Адольф Бетке пересідає ближче до мене та гладить його.

– Ну от, Ернсте! – помовчавши, каже він. – Незабаром доведеться нам розлучитися.

Я киваю. Дивно, але я абсолютно не уявляю собі, як буду жити без Адольфа, без його пильних очей і спокійного голосу. Він виховував мене й Альберта, коли ми прийшли на фронт недосвідченими новобранцями, і я думаю, що, якби не він, я навряд чи залишився б живим.

– Ми повинні з тобою зустрітися знову, Адольфе. Повинні взагалі часто зустрічатися, – кажу я.

Я отримую удар підбором чобота по лобі. Над нами в багажній сітці сидить Тьяден і старанно перераховує свої гроші: він просто з вокзалу збирається в бордель. Щоб заздалегідь налаштуватися відповідним чином, ділиться досвідом з кількома солдатами. Ніхто не сприймає це як свинство: його слухають вже хоча б тому, що мова йде не про війну.

Сапер, у якого не вистачає двох пальців, розповідає з гордістю, що його дружина народила на сьомому місяці й попри це дитина важила цілих три кілограми. Леддергозе сміється з нього, бо такого, мовляв, не буває. Сапер не розуміє і на пальцях рахує місяці між своєю відпусткою вдома та народженням дитини.

– Сім, – каже він. – Отже, все правильно.

Леддергозе гикає, двозначна посмішка перекривлює його лимонно-жовте обличчя.

– Значить, хтось замість тебе постарався.

Сапер пильно дивиться на нього.

– Що? Ти що таке кажеш? – затинаючись, промовляє він.

– Що ж тут незрозумілого? – гугнявить, потягуючись, Артур.

Сапера кидає в піт. Він знову та знову рахує. Губи в нього тремтять. Біля вікна корчиться від сміху бородатий товстун.

– Ну й дурень же ти. Ох і дурень.

Бетке встає.

– Замокни, товстомордий! – каже він.

– Чому? – питає бородань.

– Тому що замокни. І ти теж, Артуре.

Сапер зблід.

- Що ж мені тепер робити? - безпорадно бурмоче він і вихиляється з вікна.

- Найкраще, - задумливо прорікає Юпп, - одружуватися, коли діти вже зовсім дорослі. Тоді така історія ніколи не станеться.

За вікнами прослизає вечір. Темними стадами лягли на горизонті ліси, поля слабо мерехтять у тьмяному світлі, що падає з вікон поїзда. Нам залишилося лише дві години їзди. Бетке встає і впорядковує свій ранець. Він живе в селі, за кілька зупинок до міста, і йому треба виходити раніше, ніж нам.

Поїзд зупиняється. Адольф потискує нам руки. Спотикається на маленькому пероні й озирається, щоб за одну мить його погляд міг увібрати в себе увесь довколишній краєвид, як висохле поле - дощову вологу. Потім він повертається до нас, але вже нічого не чує. Людвіг Бреер, хоч у нього й сильні болі, стоїть біля вікна.

- Іди вже, Адольфе, не стій, - говорить він. - Дружина чекає.

Бетке, підвівши голову, дивиться на нас.

- Нічого, Людвігу. Встигну.

Його зі страшною силою тягне повернутися і піти, це видно, але Адольф залишається собою й до останньої секунди не відходить від нас. Зате, ледь рушає поїзд, як він швидко повертається і великими кроками іде геть.

- Ми незабаром відвідаємо тебе! - кричу я йому навздогін.

Нам видно, як він іде полем. Він іще довго махає нам рукою. Пролітають повз клуби паровозного диму. Удалині світиться кілька червонуватих вогників.

Поїзд робить велику петлю. Ось уже Адольф зовсім маленький - чорна цятка, крихітний чоловічок, один серед широкого простору темної рівнини, над якою потужним куполом розкинулося передгрозове сірчано-жовте на горизонті вечірнє небо. Я не знаю чому, - Адольфа це прямо не стосується, - але мене охоплює тривога, коли я бачу людину, яка самотньо бредє під величезним куполом неба по безкрайній рівнині у вечірній імлі.

Аж ось насуваються дерева, і сутінки густішають, і нічого вже немає - тільки рух, і небо, і ліси.

У купе стає гамірно. Тут кути, виступи, запахи, тепло, простір і межі; тут темні, обвітрені обличчя з блискучими плямами очей, тут смердить землею, потом, кров'ю і солдатською шинеллю, а там, за вікнами, під вагою поїзда зникає кудись, залишається позаду цілий світ - він віддаляється все більше, світ вирв і окопів, світ темряви й жахів; він уже завбільшки як вихор за вікнами, вихор, який не може нас наздогнати.

Хтось починає пісню. Її підхоплюють. Незабаром співає все наше купе, сусіднє також, весь вагон, весь поїзд. Ми співаємо дедалі голосніше, наполегливіше, чола червоніють, жили набрякають, ми співаємо всі солдатські пісні, які знаємо, ми встаємо й дивимося один на одного, очі блищать, колеса відбивають ритм, ми співаємо і співаємо.

Я затиснутий між Людвігом та Козоле і крізь куртку відчуваю тепло їхніх тіл. Я воруху руками, повертаю голову, м'язи напружуються, якесь тремтіння піднялося від колін до живота і, немов шипучка, кидається в легені, в губи, в очі, так що купе розпливається в тумані, я весь тремчу, як телеграфний стовп у бурю, тисячі дротів дзвенять, відкриваються тисячі шляхів. Я повільно опускаю руку на руку Людвіга, мені здається, я зараз обпалю її своїм дотиком. Але коли Людвіг піднімає на мене очі, втомлений і блідий, як завжди, я не здатен висловити всього того, що в мені відбувається, і можу лише насилу, затинаючись, вимовити:

– Маєш цигарку, Людвігу?

Він дає мені сигарету. Поїзд мчить, а ми все співаємо, співаємо. Та ось до нашого співу домішується якесь наполегливіше туркотіння, ніж стукіт коліс, і під час однієї з пауз щось із відчайдушним тріском розколюється і довго перекочується рівниною. Хмари згустилися – почалася гроза. Блискавки спалахують, як близький гарматний вогонь. Козоле стоїть біля вікна й хитає головою.

– Це ж треба. Така гроза о цій порі, – говорить він, перехилившись із вікна. Раптом він скрикує: – Швидше! Швидше! Ось воно!

Ми кидаємося до вікон. У світлі блискавок на горизонті встромляються у небо тонкі шпиль міських веж. З кожним новим ударом грому вони занурюються в морок, з кожною новою блискавкою вони чимраз ближче і ближче.

Очі в нас горять від збудження. Раптово, немов гігантське дерево, виростає між нами, над нами, всередині нас очікування.

Козоле збирає свої речі.

– Ох, братці, де ж нам через рік доведеться сидіти? – каже він, розправляючи плечі.

– На дупі, – нервово відрізає Юпп.

Але ніхто не сміється. Місто наскочило на нас, воно притягує нас до себе. Ось воно розкинулося і швидко дихає у сліпучому світлі блискавок, широкою хвилею насувається на нас, а ми наближаємося до нього – поїзд солдатів, поїзд повернення на батьківщину, повернення з небуття, поїзд найнеймовірніших очікувань. Усе ближче та ближче, ми мчимо, стіни кидаються нам назустріч, зараз ми зіткнемося, блискавки пролітають повз нас, гримить грім. Але ось уже обабіч вагона високо піниться шумом і криками вокзал, грозова злива зривається з неба, платформа блищить від води, і, не пам'ятаючи себе, ми кидаємося у все це сум'яття.

Зі мною з вагона вискакує собака. Він тулиться до мене, і під дощем ми разом спускаємося по сходинках.

Частина II

I

Як вода, вилита з відра на бруківку, бризками розлітаємося ми врізнобіч. Швидким маршем рушили вниз по Гайнріхштрассе Козоле з Брьогером і Троске. З такою ж поспішністю ми з Людвігом повертаємо на Бангофсаллее.

Леддергозе, не прощаючись, помчав від нас геть разом зі своїм лотком барахла. Тьяден квапливо розпитує Віллі, як швидше дістатися до борделю, і тільки Юпп та Валентин нікуди не поспішають. Ніхто їх не чекає, і вони ліниво прямують в залу очікування, щоб дізнатися про можливість поїсти. Пізніше вони збираються в казарму.

З дерев на Бангофсаллее падають дощові краплі; низько та швидко плывуть небом хмари. Назустріч нам рухається кілька солдатів останнього призову. На руках у них червоні пов'язки.

– Геть погони! – кричить один із них і кидається до Людвіга.

– Заткнися, жовторотий! – зупиняю його я, відштовхуючи вбік.

Ззаду напірають інші, і нас оточують. Людвіг, спокійно поглянувши на солдатика перед собою, іде далі. Той поступається йому дорогою. Але звідкись з'являються два матроси й кидаються на Людвіга.

– Ви що, не бачите, собаки, що це поранений? – ричу я і скидаю ранець, щоб звільнити руки.

Але Людвіг уже лежить на землі, поранена рука робить його майже беззахисним. Матроси рвуть на ньому кітель, топчуть Людвіга ногами.

– Лейтенант! – лунає пронизливий жіночий вереск. – Бий його, кровопивцю! Затопчіть його на смерть!

Я кидаюся виручати Людвіга, але удар в обличчя мало не збиває мене з ніг.

– Сатана! – виривається у мене зі стогоном, і я з усіх сил копаю супротивника чоботом у живіт. Охнувши, він валиться набік. Мене миттєво оточують троє інших. Собака кидається на одного з них. Але його товаришам таки вдається мене повалити.

– Гостріть ножі та вимкніть світло! – верещить жінка.

Крізь ліс ніг довкола себе я бачу, як Людвіг вільною лівою рукою душить матроса, якого йому вдалося звалити ударом ноги під коліна.

Він міцно тримає його, хоча йому добряче дістається з усіх боків. Хтось лупить мене по голові пряжкою ремня, а другий дає кулаком в зуби. Правда, Вовк тут же хапає його зубами за коліно, але встати нам ніяк не вдається: вони знову та знову валять нас додолу і збираються, здається, розтоптати на порох. Розлючений, я намагаюся дістати револьвер. Цієї миті один з моїх

супротивників, як сніп, валиться на бруківку. Слідом за ним непринятно падають другий, третій. Це, звичайно, робота Віллі. Кого ж іще.

Він примчав сюди щодуху, ранець скинув по дорозі й ось тепер захищає нас. Своїми велетенськими кулаками хапає їх по двоє за комір і стукає головами один об одного. Вони валяться на бруківку неприятні, бо, коли Віллі злий, він перетворюється на справжній паровий молот. Ми врятовані, і я стаю на ноги, але супротивники встигають утекти. Мені ще вдається жбурнути одному ранцем у спину, потім я нахиляюся над Людвігом.

А Віллі кинувся навздогін. Він наздогнав обох матросів, які напали на Людвіга. Один з них уже лежить у стічному жолобі та стогне, весь посинілий, а над ним люто гарчить наш Вовк; за другим Віллі ще женеться, його руде волосся схоже на якийсь вогненний вихор. Перев'язку Людвіга зірвано. З рани сочиться кров. Обличчя вимазане, на лобі синець від удару чоботом. Він витирає обличчя і повільно піднімається.

– Тобі сильно дісталось? – питаю я.

Смертельно блідий, він заперечно хитає головою.

Віллі тим часом наздогнав матроса й мішком волочить його по землі.

– Ви, кляті свині, – хрипить він, – всю війну просиділи на своїх кораблях, гризчись на сонечку, не чули жодного пострілу, а тепер насмілюєтесь роззявляти пащу й нападати на фронтовиків! Я вам покажу! На коліна, ти, смердюча скотино! Преси в нього пробачення!

Він із таким лютим виглядом підштовхує матроса до Людвіга, що справді стає страшно.

– Я тебе на шматки порву! На коліна! – шипить він.

Матрос скиглить.

– Облиш, Віллі, – каже Людвіг, збираючи свої речі.

– Що? – розгублено перепитує Віллі. – Ти здурів? Після того, як вони чобітьми топтали твою хвору руку?

Людвіг, не озираючись, уже йде своєю дорогою.

– Відпусти ти його на всі чотири сторони.

Віллі остаточно збитий з пантелику. Якусь мить він дивиться на Людвіга, нічого не розуміючи, а потім, хитаючи головою, відпускає матроса.

– Ну що ж, біжи, якщо так! – каже він. Але не може відмовити собі в задоволенні й тієї секунди, коли жертва збирається дременути, дає їй такого стусана, що матрос, двічі перевернувшись, робить подвійне сальто.

Ми йдемо далі. Віллі свариться: коли він злий, він не може мовчати. Але Людвіг мовчить.

Раптом ми бачимо, як із-за рогу Бірштрассе на нас знову суне загін утікачів. Вони привели підкріплення. Віллі знімає гвинтівку.

– Зарядити – і на запобіжник! – командує він, і очі його звужуються.

Людвіг витягує револьвер, і я теж беру в руки рушницю. Досі вся історія була звичайною бійкою, тепер же справа, здається, стає серйозною. Другого нападу на себе ми не допустимо.

Розсипавшись ланцюгом на три кроки один від одного, щоб не бути суцільною мішенню, ми йдемо в наступ. Собака відразу ж зрозумів, що відбувається. Він гарчить і повзе поруч з нами по стічній канаві: на фронті він навчився крастися під прикриттям.

– Ближче, ніж на двадцять метрів, не підходьте: будемо стріляти! – грізно кричить Віллі.

Супротивники розгубилися. Ми продовжуємо рухатися вперед. На нас спрямовані дула гвинтівок. Віллі з шумом відкидає запобіжник і знімає з пояса ручну гранату – свій недоторканий запас.

– Я рахую до трьох.

Від ворожого загону раптом відділяється вже немолодий чоловік в унтерофіцерській формі, але без погонів. Вийшовши вперед, він кричить нам:

– Ми з вами товариші чи ні?

Від несподіванки Віллі закашлявся.

– Чорт забирай, а ми вам про що весь час говоримо, боягузи нещасні! – огризається Віллі. – Хто перший напав на пораненого?

Унтерофіцер вражений.

– Це правда, хлопці? – запитує він своїх.

– Він відмовився зняти погони, – відповідає йому хтось.

Унтерофіцер розлючено махає рукою і знову повертається до нас.

– Вони не повинні були цього робити. Але ви, здається, навіть не знаєте, що в нас тут відбувається. Звідки ви?

– З фронту. Звідки ще? – хмикає Віллі.

– А куди йдете?

– Туди, де ви просиділи всю війну, – додому.

– Друже, – каже унтерофіцер, піднімаючи свій порожній рукав, – це я не вдома втратив.

- Тим ганебніше тобі дружити з цими олов'яними солдатиками, - байдуже відгукується Віллі.

Унтерофіцер підходить ближче.

- У нас революція, - твердо заявляє він, - і хто не з нами, той проти нас.

Віллі сміється.

- Хороша революція, єдина мета якої - зривати погони! Якщо це все, чого ви домагаєтеся... - Віллі презирливо спльовує.

- Ні, далеко не все! - каже однорукий і швидко підходить до Віллі впритул. - Ми вимагаємо кінець війни, кінець цькування, край убивствам! Ми більше не хочемо бути військовими машинами! Ми знову хочемо стати людьми!

Віллі опускає руку з гранатою.

- Тоді це був логічний початок, - каже він, показуючи на розтерзану пов'язку Людвіга. Потім робить два стрибки й опиняється біля нападників. - Марш по домівках, молокососи! - гаркає він услід відступаючому загону. - Ви хочете стати людьми? Але ж ви навіть іще не солдати. Страшно дивитися, як ви гвинтівку тримаєте. Ось-ось руки собі переламаєте.

Натовп розсіюється. Віллі повертається і на весь свій величезний зріст випростується перед унтерофіцером.

- Так, а тепер я скажу дещо й тобі. Ми теж по горло ситі всією цією мерзотою. Треба покласти край - це ясно. Але тільки не таким чином. Якщо ми вирішимо щось робити, то тільки з власної волі, а командувати собою поки ще нікому не дамо! Ну, а тепер розплющ очі як слід! - Двома рухами він зриває із себе погони. - Я роблю це тому, що я так хочу, а не тому, що ви мені звеліли! Це моя особиста справа. Ну, а він, - Віллі показує на Людвіга, - наш лейтенант, погони на ньому залишаться, і горе тому, хто скаже хоч одне криве слово з цього приводу.

Однорукий киває. На його обличчі вимальовується хвилювання.

- Адже я теж був на фронті, - із зусиллям говорить він. - Я знаю, чим це пахне. Ось... - хвилюючись, він простягає свій обрубок. - Двадцята піхотна дивізія. Верден.

- Ми теж там воювали, - лаконічно відповідає Віллі. - Ну, значить, прощай!

Він надягає ранець і піднімає гвинтівку. Ми рушаємо в дорогу. Коли Людвіг проходить повз унтерофіцера з червоною нарукавною пов'язкою, той бере під козирок, і нам ясно, що він хоче цим сказати: віддаю честь не мундиру й не війні, а товаришеві-фронтвику.

Віллі живе найближче. Розчулено киває він у бік маленького будиночка.

- Привіт тобі, стара руїно! Час уже і в запас, на відпочинок!

Ми зупиняємося, збираючись прощатися. Але Віллі протестує.

– Спершу відпровадимо додому Людвіга, – заявляє він войовничо. – Картопляний салат і матусині нотації від мене не втечуть.

Дорогою ми ще раз зупиняємося і намагаємося відчистити одяг, не хочеться, аби домашні бачили, що ми билися. Я витираю Людвігу обличчя, перемотую йому пов'язку так, щоб приховати вимазані кров'ю місця, а то мати його може злякатися. Потім йому однаково доведеться піти в лазарет.

Без нових перешкод доводимо Людвіга до будинку. Вигляд у нього все ще не надто здоровий.

– Плюнь на всю цю історію, – кажу я і простягаю йому руку.

Віллі обіймає його своєю величезною лапою за плечі.

– З усіма може трапитися, старий. Якби не твоя рана, ти б зробив з них гуляш.

Людвіг, мовчки кивнувши нам, відчиняє вхідні двері. Ми чекаємо, поки він піднімається сходами. Він уже майже нагорі, коли раптом Віллі вигукує:

– Іншим разом, Людвігу, бий відразу ногою, – напучує він, задерши голову догори, – копай ногами й нізачо не підпускай до себе! – І, задоволений, спостерігає, як зачиняються двері.

– Дорого б я дав, щоб довідатися, чому він такий пригнічений останнім часом, – кажу я.

Віллі чухає потилицю.

– Усе через пронос, – відповідає Віллі. – Інакше він би... Пам'ятаєш, як він збив танк під Біксхооте? Один! А це непросто, брате!

Віллі поправляє наплічник на спині.

– Ну, Ернсте, бувай здоровий! Піду подивлюся, як жилося сімейству Гомеер останні півроку. Я думаю, десь годину всі будуть зворушені, а потім почнеться педагогіка. Моя матуся – о брате! З неї вийшов би справжній фельдфебель! У старенької золоте серце, хоч і в гранітній оправі!

Я залишаюся один, і світ відразу змінюється. У вухах шумить, немов під камінням бруківки тече річка, і я нічого навколо себе не чую та не бачу, поки не доходжу до нашого будинку. Повільно піднімаюся сходами. Над нашими дверима напис «Ласкаво просимо», а збоку стирчить букет квітів. Рідні побачили мене здалеку, і всі вийшли зустрічати. Мати стоїть попереду, на сходовому майданчику, за нею сестри. У відчинені двері видно нашу ідальню, накритий стіл. Усе дуже урочисто.

– Що це за дурниці? – кажу я. – Квіти та все інше. Навіщо? Не так уже й важливо, що... Чому ти плачеш, мамо? Я ж тут, і війна скінчилася. Навіщо ж плакати?

І тільки потім відчуваю, що сам ковтаю солоні сльози.

II

Ми повечеряли дерунами з ковбасою і яйцями – чудова страва! Яець я майже два роки не їв, не кажучи вже про деруни.

Ситі та задоволені, сидимо навколо великого столу в нашій ідальні й попиваємо каву з жолудів, присмачену сахарином. Горить лампа, співає канарка, навіть піч нагріта. Вовк лежить під столом і спить. Так добре, що краще не буває.

– Ну, Ернсте, розкажи, де ти побував, що пережив? – питає батько.

– Що пережив? – повторюю я, подумавши. – По суті, нічого такого. Просто весь час воювали. Що ж там було переживати?

Як не ламаю голову, нічого путнього не спадає на думку. Про фронтові справи з цивільними, звісно, говорити не будеш, а іншого я нічого не знаю.

– У вас тут напевно набагато більше новин, – кажу я на своє виправдання.

О, так, новин чимало. Сестри розповідають, як вони їздили в село роздобувати продукти для сьогоднішньої вечері. Двічі в них усе відбирали жандарми на вокзалі. На третій раз вони зашили яйця в підкладку пальто, картоплю сховали в сумки, підвішені під спідницями, а ковбасу заткнули за блузки. Так і проскочили.

Я слухаю їх не дуже уважно. Вони вирости відтоді, як я бачив їх востаннє. Можливо, я тоді просто нічого не помічав, але тим сильніше це впадає в очі тепер. Їльзе, ймовірно, вже перевищило за сімнадцять. Як летить час!

– Ти чув, що радник Пляйстер помер? – питає батько.

Я заперечно хитаю головою.

– Ні, не чув. Коли?

– У липні. Числа двадцятого.

На грубці свистить чайник. Я перебираю китиці скатертини. Так, так, у липні, думаю я, у липні; за останні п'ять днів липня ми втратили тридцять шість осіб. Я насилу міг би назвати тепер імена хоч би трьох із цих тридцяти шести, так багато померло після них.

– А що з ним було? – мляво питаю я, обважнівши від незвичного тепла. – Уламок снаряда чи куля?

– Ну що ти, Ернсте, – дивується батько моему запитанню, – він же не солдат! У нього було запалення легенів.

– Ой, справді! – спохопився я і випростався на своєму стільці. – Буває ще й таке.

Вони розповідають про все, що сталося з часу моєї останньої відпустки. Голодні жінки до напівсмерті побили господаря м'ясної крамниці на розі. Яюсь, наприкінці серпня, на сім'ю видали по цілих пів кілограма риби. У доктора Кнотта вкрали собаку і, мабуть, пустили її на мило. Фройляйн Ментруп народила дитинку. Картопля знову подорожчала. Наступного тижня на бойні, кажуть, будуть продавати кістки. Молодша донька тітки Грети минулого місяця вийшла заміж, і – уяви! – за ротмістра.

У шибку стукає дощ. Я знизую плечима. Як дивно сидіти в кімнаті. Дивно бути вдома.

Сестра раптом замовкає.

– Ти зовсім не слухаєш, Ернсте, – здивовано каже вона.

– Та ні, слухаю, – запевняю я її і щосили намагаюся опанувати себе. – За ротмістра, ну, так, вона вийшла заміж за ротмістра.

– Уявляєш, як їй пощастило! – жваво продовжує сестра. – А в неї ж усе обличчя в ластовинні. Що ти на це скажеш?

Що мені сказати? Якщо шрапнель потрапить у голову ротмістра, то ротмістр точно так само випустить дух, як і будь-який інший смертний.

Рідні продовжують базікати, але я ніяк не можу зібрати до купи своїх думок: вони весь час розбрідаються.

Встаю й підходжу до вікна. На мотузці висить пара сірих кальсонів. Вони ліниво погойдуються в сутінках. Непевний присмерк раннього вечора сіруватий. І раптом переді мною примарно й віддалено постає інша картина. Похитується на вітрі білизна, самотня губна гармоніка у вечірній час, нічний похід. Труп негрів у вицвілих блакитних шинелях; губи вбитих потріскані, очі налиті кров'ю. Газ. На мить усе це чітко постає переді мною, потім, сколихнувшись, зникає, і знову погойдуються на мотузці кальсони, видніється сірувата імла, і знову я відчуваю за спиною кімнату, рідних, тепло, надійні стіни.

«Усе це вже минуле», – думаю я з полегшенням і швидко відвертаюся від вікна.

– Що з тобою, Ернсте? – питає батько. – Ти і п'ятнадцять хвилин не можеш всидіти на місці.

– Це, напевно, від втоми, – припускає мати.

– Ні, – кажу я в якомусь сум'ятті й намагаюся розібратися в собі, – ні, не тому. Але я, здається, дійсно не можу довго всидіти на стільці. На фронті в нас не було стільців, ми валялися абиде. Я просто відвик.

– Дивно, – каже батько.

Я знизую плечима. Мати всміхається.

- Ти ще не був у себе в кімнаті? - питає вона.

- Ні, - кажу я і вирушаю до себе.

Відчиняю двері. Від знайомого запаху невидимих у темряві книг у мене б'ється серце. Нетерпляче вмикаю світло. Потім озираюся.

- Усе залишилося як було, - говорить за мою спиною сестра.

- Так, так, - відповідаю я неуважно, мені хочеться побути на самоті.

Але всі вже тут. Вони стоять у дверях і підбадьорливо поглядають на мене. Я сідаю в крісло й кладу руки на стіл. Який він напрочуд гладенький і прохолодний! Так, усе на старому місці. Ось і прес-пап'є з коричневого мармуру - подарунок Карла Фогта. Воно стоїть на своєму місці, між компасом і чорнильницею. А Карл Фогт убитий на Кеммельських висотах.

- Тобі вже не подобається твоя кімната? - питає сестра.

- Ні, чому ж? - нерішуче кажу я. - Але вона якась маленька.

Батько сміється.

- Такою вона була завжди.

- Звичайно, - кажу я, - але чомусь мені здавалося, що вона набагато просторіша.

- Ти так давно не був тут, Ернсте! - каже мати. Я мовчки киваю. - На ліжко, будь ласка, не дивися, я ще не поміняла білизну.

Я обмацую кишеню своєї куртки. Адольф Бетке подарував мені на прощання пачку сигар. Мені хочеться закурити зараз одну з них. Усе навколо стало якимось непевним, ніби паморочиться у голові. Я жадібно вдихаю тютюновий дим, і відразу стає легше.

- Ти куриш сигари? - здивовано й мало не з докором каже батько.

Я не менш здивовано дивлюся на нього.

- Звичайно; вони входили на фронті в наш пайок: ми отримували по тричотири штуки щодня. Хочеш?

Похитуючи головою, він бере сигару.

- Раніше ти зовсім не кутив.

- Так, раніше, - кажу я, мені трохи смішно, що він надає цьому такого значення. Раніше я б, звичайно, не дозволив собі сміятися з батька. Але повага до старших випарувалася в окопах. Там усі були рівні.

Крадькома поглядаю на годинник. Я тут якихось дві години, але мені здається, що відтоді, як я розлучився з Віллі й Людвігом, минуло кілька місяців. Найохочіше я б негайно помчав до них, я ще не можу звикнути до

думки, що залишуся в сім'ї назавжди, мені все ще ввижається, що завтра або післязавтра ми знову будемо крокувати пліч-о-пліч, клянучи все і вся, покірні долі, згуртовані воедино.

Нарешті я встаю та приношу з передпокою шинель.

– Ти хіба не проведеш цей вечір з нами? – питає мати.

– Мені потрібно ще з'явитися в казарму, – кажу я. Адже справжню причину вона однаково не зрозуміє.

Вона виходить зі мною на сходи.

– Зачекай, – каже вона, – тут темно, я тобі посвічу.

Від несподіванки я зупиняюся. Посвітити? Для того, щоб зійти цими кількома сходинками? О Господи, через скільки багnistих вирв, через скільки розритих доріг доводилося мені ночами пробиратися під обстрілом і в повній темряві! А тепер, виявляється, мені потрібне світло, щоб зійти сходами! Ох, мамо, мамо! Але я терпляче чекаю, поки вона принесе лампу. Мати світить мені, і мені здається, ніби вона в темряві гладить мене по обличчю.

– Будь обережний, Ернсте, – напучує вона мене, – щоб з тобою в темряві нічого не сталося!

– Що ж зі мною може трапитися, мамо, тут, на батьківщині, коли настав мир? – кажу я й усміхаюся їй.

Вона перегинається через перила. Від абажура на її маленьке, порізане зморшками обличчя падає золотистий відблиск. За нею колишуться світло й тіні, створюючи ефект неправдоподібності, нереальності того, що відбувається. І раптом щось хвилюю піднімається в мені, якесь особливе розчулення стискає мені серце, майже страждання, немов немає у світі нічого, крім цього обличчя, немов я знову дитина, якій потрібно світити на сходах, хлопчисько, з яким на вулиці може щось трапитись; і мені здається, ніби все, що сталося відтоді, як минуло мое дитинство, – лише сон.

Але світло лампи різко відблискує на пряжці мого ременя. І наступної миті я вже не дитина, на мені солдатська шинель. Швидко, стрибаючи через дві-три сходинки, я збігаю вниз і штовхаю двері, мене жене нетерпіння швидше побачити товаришів.

Перший, до кого я заходжу, – Альберт Троске. У його матері заплакані очі. Сьогодні, видно, так годиться, і нічого страшного в цьому немає. Але й Альберт не схожий на себе: сидить за столом понурий, ніби побитий пес. Поруч із ним – його старший брат. Я давно його не бачив і знаю лише, що він довго лежав у лазареті. Він погладшав, у нього здорове, рум'яне обличчя.

– Привіт, Гансе! – весело кажу я. – Ти вже здоровий? Ну, як життя? На ногах краще, ніж у ліжку?

Він бурчить у відповідь щось невиразне. Фрау Троске схлипує і виходить з кімнати. Альберт робить мені знак очима. Нічого не розуміючи, озираяся й тільки тепер бачу біля стільця Ганса милиці.

- Ти все ще не одужав? - питаю.

- Одужую потроху, - відповідає Ганс. - Минулого тижня виписався.

Він бере милиці і, спираючись на них, двома стрибками перекидає себе до грубки. У нього ампутовані ступні. На правій нозі залізний протез, на лівій - штучна нога в черевіку.

Я соромлюся своїх дурних запитань.

- Пробач, Гансе. Я не знав, - кажу я.

Ганс киває. Він відморозив ноги в Карпатах, це ускладнилося гангреною, і врешті-решт довелося зробити ампутацію.

- Слава Богу, що тільки ступні, не вище. - Фрау Троске принесла подушку й кладе її під ноги Гансові. - Нічого, Гансе, одужаєш як слід і будеш ходити, як усі. - Вона сідає поруч із сином і ніжно гладить йому руки.

- Так, - кажу я, аби хоч щось сказати, - добре, що тільки ступні.

- З мене й цього вистачить, - відповідає Ганс.

Я простягаю йому сигарету. Що робити в такі хвилини? Що не скажи, навіть з найкращими намірами, все здається грубим. Ми, правда, розмовляємо про щось натужно, з паузами, але коли хто-небудь із нас, Альберт або я, встає і рухається по кімнаті, Ганс дивиться на наші ноги потемнілим, змученим поглядом, і очі матері прямують туди ж, і обое, мати й син, невідривно дивляться нам тільки на ноги, супроводжують поглядом туди-сюди: у когось є ноги, а в когось немає.

Напевно, він тепер ні про що інше не може думати, а мати думає тільки про нього. Вона не бачить, що Альберт від цього страждає. За кілька годин перебування вдома він зовсім зажурився.

- Нам іще потрібно сьогодні в казарму, Альберте, - кажу я, підказуючи йому зручний привід вийти. - Ходімо?

- Так, - миттю відгукується він.

На вулиці ми полегшено зітхаємо. Вечірні вогні м'яко відображаються в мокрому асфальті. Ліхтарі блимають на вітрі. Альберт втупився кудись у порожнечу перед собою.

- Я ж нічим не можу йому допомогти, - насилу говорить він, - але коли я з ними, коли я бачу його й матір, мені все здається, ніби я в чомусь винен, я просто соромлюся своїх здорових ніг. Почуваєшся негідником від того, що ти цілий і неушкоджений. Хоч би руку мені прострелило, як Людвігу, тоді б я не почувався так жахливо.

Я намагаюся його втішити. Але він дивиться вбік. Мої слова його не переконують, та мені вони приносять полегшення. Так завжди буває, коли втішаєш.

Ми йдемо до Віллі. У його кімнаті все догори дном. Розібране ліжко стоїть біля стіни. Ліжко необхідно подовжити – на війні Віллі так виріс, що не поміщається на ньому. Усюди розкидані дошки, молотки, пилки. На стільці стоїть величезна миска з картопляним салатом. Віллі в кімнаті немає. Його мати повідомляє нам, що він уже годину сидить на кухні – вирішив зішкребти із себе бруд. Ми чекаємо.

Фрау Гомеер, стоячи на колінах, порпається в ранці сина. Похитуючи головою, вона витягує звідти брудне дрантя, яке колись було шкарпетками.

– Самі діри, – бурчить вона, докірливо дивлячись на мене й на Альберта.

– Товар военного часу, – кажу я, знизуючи плечима.

– Товар военного часу? Скажи, будь ласка, який ти розумний! Це була вовна найвищого гатунку! Я цілий тиждень бігала, поки роздобула їх, а зараз хоч викинь. Тепер таких не дістанеш! – Вона засмучено досліджує жалюгідне лахміття. – Навіть на фронті можна було б урвати хвилинку й хоч раз на тиждень нашвидку перемінити пару шкарпеток. Востаннє, коли він був удома, я дала йому із собою чотири пари. І лише дві він привіз назад. Та ще в такому вигляді! – Вона проводить рукою по дірках.

Тільки я зібрався було захищати Віллі, як він сам, радісний, із шумом увірвався в кімнату.

– Ось це називається «пощастило»! Кандидат на суп! Ну, хлопці, у нас сьогодні ввечері буде куряче фрикасе!

У високо піднятій руці Віллі тримає, як прапор, величезного півня. Золотисто-зелене пір'я півнячого хвоста райдужно переливається, гребінь червоніє пурпуром, на дзьобі повисли крапельки крові. Хоч я і ситно поїв, але в мене тече слинка.

Віллі в захваті розмахує півнем. Фрау Гомеер піднімається з колін і випускає крик:

– Де ти взяв його, Віллі?!

Віллі з гордістю рапортує, що він видивився півня за сараєм, зловив, зарізав, і все – за дві хвилини. Він поплескує матір по плечу.

– Цього ми навчилися на фронті. Недарма я часто заміщав кухаря!

Вона дивиться на сина так, ніби він проковтнув бомбу. Потім кличе чоловіка та знеможено стогне:

– Оскаре, подивися, що він накоїв: він зарізав племінного півня Біндінгів!

– До чого тут Біндінг? – дивується Віллі.

– Та це ж півень молочника Біндінга, нашого сусіда! О Боже мій, і як тільки в тебе рука піднялася?

Фрау Гомеер у розпачі опускається на стілець.

– Я ж не міг випустити з рук таку смачнючу страву! У таких випадках я дію автоматично.

Фрау Гомеер не може заспокоїтися:

– Тепер почнеться! Біндінг страшенно нервовий!

– За кого ти мене маєш, мамо? – ображено заявляє Віллі. – Невже ти думаєш, що мене бачила хоч одна жива душа? Я тобі що, новачок? Це десятий півень, якого я зловив. Ювілейний півень! Можемо з'їсти його зі спокійним сумлінням: твій Біндінг ні про що не здогадається.

Віллі розчулено дивиться на півня.

– Дивись у мене, щоб був смачним. Ми його зваримо чи засмажимо?

– Невже ти думаєш, що я хоч шматочок з'їм від цього півня?! – розлючено кричить фрау Гомеер. – негайно віднеси його назад!

– Ну, я ще з глузду не з'їхав, – заперечує Віллі.

– Але ти ж украв його! – стогне мати.

– Украв? – Віллі вибухає реготом. – Ну ти й сказонула! Я його реквізував! Роздобув! Знайшов! А ти – «вкрав»! Про крадіжку ще можна говорити, коли беруть гроші, а не все те, що йде в їжу. У такому випадку, Ернсте, ми з тобою чимало накрали, правда ж?

– Ну звичайно, Віллі, – кажу я, – півень сам попався тобі в руки. Як той півень командира другої батареї в Штадені. Пам'ятаєш, як ти тоді на всю роту приготував куряче фрикасе? За рецептом: на одну курку один кінь.

Віллі втішено всміхається і пробує рукою плиту.

– Холодна, – розчаровано тягне він і звертається до матері: – У вас немає вугілля?

Від хвилювання фрау Гомеер втратила дар мови. Вона може лише похитати головою. Віллі заспокоює її:

– Завтра добудемо й паливо. А на сьогодні достатньо буде цього стільця: йому однаково час у смітник.

Фрау Гомеер з жахом дивиться на сина. Потім вириває у нього з рук спочатку стілець, потім півня і вирушає до молочника Біндінга.

Віллі широко обурений.

- Іде він геть, і пісня замовкає, - похмуро декламує він. - Ти щось у всій цій історії розумієш, Ернсте?

Те, що не можна взяти на підпал стілець, хоча на фронті ми спалили одного разу ціле піаніно, щоб зварити гніду в яблуках кобилу, - це я ще якось можу зрозуміти. Мабуть, зрозуміло й те, що тут, удома, не слід потурати мимовільним рухам рук, які хапають все, що погано лежить, хоча на фронті добути їжу вважали справою везіння, а не моралі. Але що півня, який однаково вже зарізаний, треба повернути власникові, тоді як кожному новобранцеві ясно, що, крім неприємностей, це ні до чого не призведе, - по-моєму, чисте безглуздя.

- Якщо це увійде тут у моду, то ми ще з голоду здохнемо, ось побачиш, - збуджено стверджує Віллі. - Якби ми були серед своїх, ми б через пів години іли розкішне фрикасе. Я приготував би його під білим соусом.

Погляд його блукає між плитою і дверима.

- Знаєш що, давай втечемо, - пропоную я. - Тут дуже згустилася атмосфера.

Але в цей момент якраз повертається фрау Гомеер.

- Його не було вдома, - каже вона, захекавшись, й у хвилюванні збирається продовжувати свою промову, але раптом помічає, що Віллі в шинелі. Це відразу змушує її забути все інше. - Ти що, вже йдеш?

- Так, мамо, ми йдемо в обхід, - говорить він, сміючись.

Вона починає плакати. Віллі зніяковіло поплескує її по плечу.

- Я скоро повернуся! Тепер ми завжди будемо повертатися. І дуже часто. Може, навіть занадто часто.

Плече до плеча, широко крокуючи, йдемо ми по Шлоссштрассе.

- Може, зайдемо по Людвіга? - пропоную я.

Віллі заперечно мотає головою.

- Нехай краще спить. Корисніше для нього.

У місті неспокійно. Вантажівки з матросами в кузовах мчать вулицями. Майорять червоні прапори.

Перед ратушею вивантажують цілі купи листівок і тут же роздають їх. Натовп рве їх з рук матросів і жадібно пробігає по рядках. Очі горять. Порив вітру підхоплює пачку прокламацій: покружлявши в повітрі, вони, як зграя білих голубів, опускаються на голі гілки дерев і з шелестом повисають на них.

- Брати, - промовляє біля нас літній чоловік у солдатській шинелі, - брати, нарешті ми заживемо краще. - Губи його тремтять.

- Чорт забирай, тут, здається, щось серйозне планується, - кажу я.

Ми прискорюємо кроки. Що ближче до собору, то більша штовханина. На площі повно народу. Перед театром, піднявшись на сходинок, ораторствує солдат. Крейдяне світло карбідної лампи тремтить на його обличчі. Нам погано чути, що він говорить, – вітер нерівними затяжними поривами з виттям проноситься площею, приносячи з боку собору хвилі органних звуків, у яких тоне високий уривчастий голос солдата.

Неспокійне очікування чогось невідомого нависло над площею. Натовп стоїть суцільною стіною. За рідкісним винятком усі солдати. Багато хто з дружинами. На мовчазних, замкнутих обличчях той же вираз, що на фронті, коли з-під сталевого шолома очі видивляються ворога. Але зараз у поглядах миготить ще й інше: передчуття майбутнього, невловиме очікування нового життя.

З боку театру чути вигуки. Їм відповідає глухий гуркіт.

– Ну, хлопці, здається, буде діло! – захоплено вигукує Віллі.

Ліс піднятих рук. Натовпом пробігає хвиля. Ряди ворухаться. Шикуються в колони. Лунають заклики: «Товариші, вперед!» Рівномірне тупотіння демонстрантів наче могутнє дихання. Не роздумуючи, ми вливаємося в колону.

Праворуч від нас крокує артилерист. Попереду – сапер. Група за групою. Майже ніхто не знає одне одного. Але це не заважає нам відразу ж зблизитися з тими, хто крокує поруч. Солдатам не потрібно довго знайомитися, вони товариші, цього достатньо.

– Ходімо, Отто, чого стоїш?! – кричить сапер солдату, який відійшов убік.

Той не може наважитися: з ним дружина. Поглянувши на нього, вона бере його під руку. Він ніяково всміхається.

– Пізніше, Франце.

Віллі кривиться.

– Ну от, варто тільки втрутитися спідниці – і дружбі кінець. Згадайте мое слово!

– Дурниці! – каже сапер і простягає Віллі сигарету. – Баби – це пів життя. Тільки на все свій час.

Ми мимоволі крокуємо в ногу. Але це не просто похід солдатських колон. Земля гуде, і блискавкою спалахує над головами божевільна надія, від якої захоплює подих, надія, що цей шлях веде просто в царство свободи й справедливості.

Проте вже через кілька сотень метрів процесія зупиняється перед будинком бургомистра. Кілька робітників стукають у парадні двері. Ніхто не відчиняє. На мить за вікнами з'являється бліде жіноче обличчя. Стукіт у двері посилюється, й у вікно летить камінь. За ним – другий. Уламки розбитого скла з дзвоном сиплються в палісадник.

На балконі другого поверху з'являється бургомістр. Крики летять йому назустріч. Він щось намагається пояснити, але його не слухають.

– Марш сюди! – кричать у натовпі.

Бургомістр знизує плечима й киває. Кілька хвилин по тому він крокує на чолі процесії.

Другим витягують з дому начальника продовольчої управи. Потім черга доходить до переляканого лисого суб'єкта, який, за чутками, спекулював маслом. Торговця зерном нам захопити вже не вдається: він вчасно втік, зачувши про наше наближення.

Колони прямують до Шльоосстоф і зупиняються перед окружним військовим управлінням. Один із солдатів швидко вибігає нагору по сходах і зникає за дверима. Ми чекаємо. Усі вікна освітлені.

Нарешті двері відчиняються. Ми з нетерпінням витягуємо шиї. Виходить якийсь чоловік з портфелем. Він дістає з нього кілька листочків і рівним голосом починає читати промову. Ми напружено слухаємо. Віллі приклав обидві долоні до своїх величезних вух. Він на голову вищий за інших, тому йому краще чути, і він повторює нам окремі фрази. Але слова оратора пролітають над нашими головами й летять кудись повз нас. Вони народжуються і вмирають, але нас вони не зачіпають, не захоплюють, не спонукають до дії, вони тільки пролітають у повітрі.

Нас охоплює неспокій. Ми не розуміємо, що відбувається. Ми звикли діяти. Адже це революція! Значить, треба щось робити. Але чоловік нагорі все говорить та говорить. Він закликає до спокою і розсудливості, хоча всі стоять дуже тихо та спокійно.

Нарешті він іде.

– Хто це був? – розчаровано питаю я.

Сусід-артилерист обізнаний краще:

– Голова ради робітничих і солдатських депутатів. У минулому, здається, зубний лікар.

– Гм... – мугикає Віллі й розчаровано крутить навсібіч рудю головою.

– Чортівня якась! А я думав, ідемо до вокзалу, а звідти – прямісінько на Берлін.

Вигуки з натовпу стають дедалі голоснішими, наполегливішими. Вимагають виступу бургомистра. Його підштовхують до сходів.

Спокійним голосом бургомістр заявляє, що всі вимоги будуть найуважнішим чином розглянуті. Обидва спекулянти стоять поруч з ним і трусяться. Вони навіть спітніли від страху, хоча їх ніхто не чіпає. На них, правда, покрикують, але ніхто не наважується першим підняти на них руку.

– Ну що ж, – каже Віллі, – хоч бургомістр не боягуз.

– А він зник, – відгукується артилерист, – його кожні два-три дні витягують.

Ми здивовані.

– Часто у вас такі історії відбуваються? – питає Альберт.

Артилерист киває.

– Бачиш, із фронту постійно прибувають нові війська, і всі по черзі вважають, що саме вони повинні навести порядок. На цьому зазвичай справа й закінчується.

– Не розумію, – каже Альберт.

– От і я нічого не розумію, – погоджується артилерист, позіхаючи на всю горлянку. – Я думав, що все це буде інакше. А тепер адью, хлопці, піду я годувати своїх плюскв. Так буде більше користі.

За ним ідуть інші. Площа порожня. Промовляє другий депутат. Він теж закликає до спокою. Керівники самі про все подбають. Вони вже за роботою, говорить він, указуючи на освітлені вікна. Найкраще, мовляв, розійтися по домівках.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=67226958&lfm=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.